

SAĞMANDAKİ ÇOK FONKSİYONLU SALİH BEY CAMİSİ

Ayşıl TÜKEL

GİRİŞ :

Sağman'daki Çok Fonksiyonlu Salih Bey Camii 1968 yılı Ağustos ayında görülmüş ve incelenmiştir¹. Sağman köyü halen Tunceli'nin Pertek kazasına bağlıdır. Pertek, Hozat yolundan ayrılarak ciple Dere Köyü yakınlarına kadar gidilir. Dere Köyden Sağman'a kadar olan 8 km. yolu ancak yaya veya katırla katetmek mümkündür.

Sağman'da bulunan bir kale, çok fonksiyonlu bir cami, bir saray ve iki kilise kalıntısı bu küçük köyün bir zamanlar önemli bir yerleşme yeri olduğunu göstermektedir. Hem Pertek, hem Sağman tarih bakımından Çemişgezek'e sıkıca bağlıdır². Kalan eserlere bakarak bu çevrenin Anadolu'ya Türklerin gelmesinden önce, Ermeni ve hat-

tâ Arap³ hâkimiyeti altında bulunduğunu kabul edebiliriz. Çemişgezek ve civarına Türk boylarının yerleştiği ve Beylerinin Alparslan'ın maiyetinden ve Büyük Selçuk sarayına akraba Salık Bey olduğu bilinmektedir. İlk Beylikler devrinde bu çevre Mengücek hâkimiyetine girmiş ve Gürcü prensleri ve Diyarbakır Artukluları ile mücadele edilmiştir. Çemişgezek Kalesi Alâaddin Keykubad devrinde zorlu bir kuşaltmadan sonra Anadolu Selçuklu İmparatorluğuna katılmıştır. Şah İsmail Safevî ile çağdaş olan Çemişgezek Beyi Hacı Rüstem zamanında Şah İsmail'in yolladığı Şii misyoner Nur Ali'nin etkisi artmış ve Çemişgezek bir Şiilik merkezi haline gelmiştir. Çevre, Yavuz Sultan Selim zamanında Bıyıklı Mehmet Paşa⁴ tarafından Osmanlı İmparatorluğuna katılmış ve Çemişgezek doğrudan doğruya Osmanlı Sancağı haline gelmiş, Pertek ve Sağman ise yurtluk ve ocaklık haklarıyla Çemişgezek Beylerine verilmişti. Hacı Rüstem Bey'in Yavuz'un hizmetine girmiş olan oğlu Pîr Hüseyin de Çemişgezek Beyi oldu. Pîr Hüseyin Bey'in ölümünden sonra evlâtları arasında Beylik yüzünden çıkan anlaşmazlık Çemişgezek Beyliğinin harap olmasına ve bazı kısımlarının parçalanmasına sebep olmuştur. Arazinin büyük bir kısmı Pîr Hüseyin'in büyük oğluna verilmişse de aile anlaş-

1. Eser, O.D.T.Ü. Mimarlık Fakültesi Restorasyon Bölümünün Keban baraj gölü altında kalacak eserlerden olan Pertek camileri üzerinde çalıştığı 1968 yazında ziyaret edilmiştir. Bu arada caminin ölçülmesinde yardım eden meslektaşım Ömür Bakırer'e ve Fakülte arşivine koymak üzere eserin fotoğraflarını çeken fotoğraf laboratuvarı şefi Mustafa Niksarlı'ya teşekkür ederim.

2. Genel tarihi durum için aşağıdaki eserlerden faydalanılmıştır :

İbn-i Bibi, *Anadolu Selçuklu Tarihi*, (M. Nuri Gençosman - F.N. Uzluğ), Ankara, 1941.

Evliya Çelebi, *Seyahatname*, (Ahmet Cevdet Tercümesi), Cilt III İstanbul, 1314

Naşit Uluğ, *Tunceli Medeniyete Açılıyor*, İstanbul, 1939.

Nezmi Sevgen, *Anadolu Kaleleri*, 1. cilt, Ankara 1960.

Hayat Mecmuası «Tunceli, sayı II, Aralık 1967, s. 183 - 184.

3. Evliya Çelebi, op. cit. s. 221. «Halife İdris) kavli ile Abbasiler asrında Amed yani Diyarbakır Meliki...» diye başlayarak Sağman kalesinin kuruluşu hakkındaki efsaneyi anlatmaktadır.

4. N. Uluğ, op. cit. s. 27.

mazlığı yüzünden iyi idare edilmemiş ve bunun üzerine Erzurum mirimanı Sinan Bey Sancak Beyi yapılmış, ancak halk onu da istemeyince Pir Hüseyin'in soyundan Bilten Bey başa geçmiştir. Pertek ve Sağman'ın, idaresi özel sancaklar haline gelmesi herhalde bu devre rastlar⁵. Pir Hüseyin Bey'in büyük oğlu Rüstem Bey Kanunî tarafından Pertek Sancağına Bey tayin edilmiş ve ondan sonra da yerine oğlu Baysungur Bey geçmiştir. Pir Hüseyin Bey'in bahçelerinin bulunduğu Sağman ise Pir Hüseyin Bey'in küçük oğullarından Keyhüsrev Beye Beylik olarak verilmiştir. Ölüncü yerine oğlu Salih Bey, onun yerine Salih Beyi öldürüp kardeşi Ömer geçmiştir; Ömer'in kısa bir zaman sonra öldürülmesi üzerine de Salih Beyin büyük oğlu Bey olmuştur. Onaltıncı asrın sonunda Allahverdi adında birinin Bey olduğu bilinmektedir.

Evliya Çelebi, Abbasiler devrinde Diyarbakır Meliki tarafından yaptırıldığını söylediği kaleyi⁷ anlatmakla beraber Sağman'daki diğer eserler hakkında hiç bilgi vermemektedir. Camiden ancak birkaç kaynak birer cümle halinde bahsetmektedir⁸.

5. Basri Konyar, *Diyarbakır Tarihi*, 3. cilt, Ankara 1936, s. 250. «İdaresi hususi usule tabi tutulan sekiz sancak ta şunlardır : 1) Atak, 2) Pertek, 3) Tunceli, 4) Çabakçur, 5) Çermik, 6) Sağman, 7) Kelap, 8) Mihrani».

6. N. Uluğ, op. cit. s. 30 «Keyhüsrev Bey ölünce oğlu Salih Beye kaldı. Diğer iki kardeşinden Ömer harıstı, Ağabeysini öldürttü, yerine geçti. Öldürdüğü kardeşinin katısını almak istedi. Fakat kadın zıfaz gecesi Ömer'i öldürttü ve İstanbul'a gidip büyük oğluna Sağman Sancağını tevcih ettirdi».

7. Evliya Çelebi, ibid.

8. N. Sevgen op. cit. s. 269. «bakınız şuracıktaki Sağman'da Baysungur'un kardeşi Salih Beyin eseri olan güzel cami ve yanındaki türbe hâlâ ayakta...». Çeşmenin ve mezarın kitabesini veriyor. Kitabelerde yalnızlar olduğu gibi Salih Bey Baysungur'un kardeşi değil amcaoğludur.

N. Uluğ, ibid. «Bugün Sağman köyünde somaki taştan yapılmış sütunları, mihrabı ve çinileri, dış kapısının sana'tkarane kemerleriyle bir cami harabesi göze çarpar. Bu ca-

KONUM :

Sağman Camii doğu - batı yönünde devam eden ve doğu ucunda Sağman Kalesi bulunan alçak bir sırtın üzerindedir. Camiin yerleştiği alan ayrıca hem güney, hem kuzeye doğru meyillidir (Resim: 1).

Camiin kuzey - batısında yanyana iki eyvanlı mekândan meydana gelen çeşme yer alır (Resim: 3). İki eyvan da iki merkezli sivri beşik tonozla örtüldür ve tonozların üstü toprak kaplıdır. Aralarındaki inşaat derzi batıdaki gözün sonradan eklendiğini göstermektedir. Bu kısım biraz daha batıya dönüktür, iç kısmı ve açık yüzü tamamen kesme taştır. Doğudaki eyvan daha büyükçedir ve tonoz hizasına kadar kısmı ve açık yüzü kesme taşla, geri kalan kısım ise molozla örülmüştür. Batı duvarında, içinden su akan sivri kemerli nişin üzerinde, bir kitabe vardır (Resim: 4). Üç satır Sülüs yazılı kitabe arapçadır:

1 —

وقد سعى باجزاء هذا العين عن الأكرام

Vakad seâ bi-icra hâze el-ayn zu-el-ikram.

2 —

صاحب الفضل والعلم مراد الاعظم كخسرو بيك

Sahib-i dil vel-ilm murad el-a'zam Keyhüsrev Bey.

3 —

بن أمير البير مرحومين حسين بيك في تاريخ رمضان سنة ٩٦٧

mi III. Murat devrinde sancak beyi olan Salih Bey tarafından yaptırılmıştır. 1916'da isyan eden Pilvenk haydutları tarafından tahrip edilmiştir.»

Hayat Tarih Mecmuası, op. cit. s. 184. «Sağman kalesi 15 km. mesafededir. İçinde XVI. yüzyıl sonu sancak beylerinden Salih Beyin yaptırdığı güzel bir cami vardır.» deniyorsa da cami kalenin dışındadır.

Albert Gabriel, *Voyage Archeologique dans la Turguie Orientale*, cilt I., Paris, 1940, s. 261, dip not I. «La Mosquée de Sagman village situé a deux heures de marche a l'ouest de Pertek, posséderait, au dire de certains paysans, des revetments de faïence ancienne».

İbn emir el-bir merhum bin Hüseyin Bey fi tarih Ramazan sene 963.

Bu kitabe bize çeşmenin, (kuyu)? (su)? sahibi merhum Hüseyin Bey oğlu, büyük, izzet ve ikrâm eden, kuvvet ve bilgi sahibi, murat, büyük Keyhüsrev Bey tarafından Ramazan 963 H. (1555/56) tarihinde inşa edildiğini bildirmektedir⁹.

GENEL TARİF :

Cami, plân olarak, bir hazırlayıcı mekân, tek hücreli bir hacim, son cemaat mahalli ve minareden ibaret bir ana çekirdeğin doğu, batı ve kuzey taraflarında yer alan çeşitli hacimlerden meydana gelir (Levha: 1, 2). Esas cami kısmının, ileride görüleceği gibi, önce inşa edildiği ve etrafını saran kısmın ona ilâve edildiği anlaşılmaktadır. Camiin yalnız güney, doğu ve batı duvarlarının bir kısmını serbest bırakan bu tali hacimler kuzeye dönük ters T biçimli bir dış plân şeması meydana getirmektedir.

Cami :

Camiin güney cephesi 11.09 m. uzunluğundadır (Resim: 2) ve diğer cephelerden daha aşağıda başladığı için daha yüksektir. Binanın güney - doğu köşesinde zemin camiin iç taban seviyesinin iki metre altına kadar inmektedir. Cephede ikisi yanlarda, üçüncüsü ise ortada ve yüksekte olmak üzere üç pencere vardır. Alttaki dikdörtgen pencerelerin üstü düz bir lento ile kapatılmış ve onun üzerine de alt yüzü basık kemer gibi oyulmuş düz bir kemer yerleştirilmiştir. Kemerin alt yüzünün ortasında enlemesine oyul-

muş bir kaval silme vardır. Her iki pencerede de orijinal pencere yüksekliği alttan ikişer sıra taş örülmek suretiyle kısaltılmıştır. Üstteki pencere daha küçük boyutlarda olup, üstü pencere bir kemerle örülmüştür.

Doğu ve batı cepheleri (Resim: 2, 5) 9.76 m. düz devam ettikten sonra son cemaat mahallinin yan duvarları, doğuda 1.03 m., batıda 1.82 m. çıkıntı yapmaktadır ki bu çıkıntılardan batıdaki minarenin tabanını teşkil etmektedir. Bu cephelerdeki pencere düzeni ve yapılan tadilat güney cephenin aynıdır, yalnız her iki cephede de kuzey alt pencereler, yıkıntı ve molozların meydana getirdiği dolgunun altında, cepheden görünmemektedir. Çıkıntılar ise yan hacimlerin içinde kalmıştır.

Cephelerin hepsi eşit sıralı kesme taşla örülmüştür ve malzeme bejimsi renkli tortul bir taştır.

Son Cemaat Mahalli :

Camiin kuzey cephesini işgal eden son cemaat mahalli 4.00 m. derinliğinde ve (üç kısmın toplamı) 10.80 m. uzunluğundadır (Resim: 6). Doğu ve batı duvarlarının kuzey dış köşeleri yerden ca. 1.80 m. yükseklikte pahlanmıştır ve pahlı yüzeye geçiş, köşeye gelen taşla işlenmiş iki sıra halinde stâlaktitlerdir (Resim: 9).

Son cemaat mahalli üç sahından müteşekkil olup, orta sahında güney duvarı portal kaplamaktadır. Doğu ve batı sahnın ortasında birer dikdörtgen pencere, batı sahnın batı ucunda ise minarenin dikdörtgen kapısı bulunmaktadır. Sahnları örten kubbelere, kuzey cephedeki kemerler ve orta sahnın doğu - batı yönündeki kemerleri ve kolonları tamamen yıkılmış ve tahrip edilmiştir¹⁰. Esas kolonların aksına, orijinal kolon par-

9. Sevgen, op. cit. s. 270. kitabeyi şöyle vermektedir : Vakad se'a ecr'i hazelayn ind'el ekrem sahib-ül tabl-i vel'alem min-el-azm bin'i emr'i kebir Keyhüsrev bey bin'i Pir Hüseyin Bey». Bu tercümedeki yanlışların çoğu noktalamadan delayidir. Bu arada kitabelerin okunmasına yardım eden Gouhar Shemdin'e teşekkür ederim.

10. N. Uluğ'un bahsettiği isyanda tahrip edilmiş olmalı (bakınız dip not 8)

çalarının üzerine; yerleştirilmiş ikişer ahşap direk ve onların üzerindeki doğu - batı yönündeki girişleme muhtes, düz ahşap çatıyı taşımaktadır. Esas çatı örtüsünden sadece doğu ve batı duvarlarındaki bingiler üzerindeki kemer başlangıçları ve güney duvarın doğu - batı köşelerinde görülen pandantif başlangıçları kalmıştır.

Kemer bingileri yarım kum saati şeklindedir, onların üzerine pahlı küp başlıklar yerleştirilmiştir (Resim: 8). Köşe bingilerinde aynı düzen dörtte bir olarak görülmektedir. Bingiler ve başlıklar binanın esas malzemesi olan tortul taşla yapılmıştır. Kuzeydeki kemerlerin üzerinde daha ince, dışa doğru pahlanmış ikinci bir kemerin döndüğü, kuzey - batı köşedeki bingi üzerindeki kalıntıdan anlaşılmaktadır (Resim: 9). Hâlen iki yan sahının taban seviyesi ortadaki portalin bulunduğu kısımdan ca. 50 m. yüksektir ve değişik boyutlarda kesme taşlarla döşenmiştir. Şimdiki ahşap çatıyı taşıyan direklerin kuzeyde olanları bu plâtförmin üzerine yerleştirilmiştir, içtekiler ise orta kısmın taban seviyesinden başlamaktadır. Bu düzen ve yerinde dikkatli bir inceleme, portal önündeki kesme taş kaplı döşemenin bu plâtförmin altında devam ettiğini göstermektedir. Son cemaat mahallinin, kolonları, kemerleri, duvarlarının özengi hizasına kadar olan kısımları ve portali pembe somaki¹¹ mermerdendir. Sağır kemerlerin içi sıvanmış moloz, pandantifler ve kubbe kalıntıları tuğladır.

Portal, orta sahnı tamamen kaplamaktadır, 3.05 m. enindedir ve güney duvardan 71 m. çıkıntı yapmaktadır (Resim:7). Portali kapsayan çerçeve yatay olarak iki eşit parçaya bölünür: Alt parçanın alt kısmında, içte yer alan bankın iç bükey bordürü portalin ka-

natlarının yarısına kadar dışarı dönmektedir. Bu profilin bittiği seviyede iç açıklığın ve bütün portal açıklığının köşelerini tutan, her iki tarafta, birer sütunce başlar. Bunların üstü birer pahlı küp başlıkla bitmektedir. İçtekilerin altı kum saati motifiyle başlamaktadır ve gövdeleri de geçmeli örgü ile süslenmiştir; dıştakiler ise sadedir. Sütuncelerin üzerinde, dıştaki ensiz, içteki enli olmak üzere iki iç bükey silme dolaşır. Dıştaki silme sütunce başlıkların üzerinde yatay olarak devam eder. Portalin iç yüzeyini dışarıya bağlayan stalâktitli kavsara beyaz mermerdendir ve yer yer püsküller meydana getiren on stalâktit sırasından meydana gelir. Yanlarda, yerden 50 m. yükseklikte ve yan duvarlardan 26 m. taştan iki bank ve bunları ortalarında yarım daire plânlı ve üstü yarım kubbe ile biten birer mihrabiye yer alır. Arka duvardaki basık kemerli kapı harem kısmına geçişi sağlar.

Harim :

Halen kullanılmakta olan harim girişin önünde doğu - batı yönünde enli kemerli bir kısım ve onun önünde kubbeli ana mekândan meydana gelir. Hazırlayıcı mekân 7.24 m. eninde ve 1.42 m. derinliğindedir (Resim:10). Uzun yönde iki somaki mermer kolon üzerinde beton olarak yenilenmiş korkuluksuz bir balkon bu kısmı yatay olarak bölmektedir. Bu bölünme, kemer yüksek olduğu için harimin mekân bütünlüğünü bozmamaktadır. Balkon, kemerin profilini takip eden eyimli bir açıklıkla, minare merdivenine bağlanmaktadır. Kemerli kısmın altında, camiin kuzey duvarında, kapının iki yanında, 40 m. yüksekliğinde, somaki mermerden, altışar penceli kemerli göze bölünmüş bir ayakkabılık bulunmaktadır.

Kemerli kısımdan sonra harim doğu ve batıda 72 m. lik birer dış ya-

11. Mermer çok iri beyaz parçalı bres mermerdir ve demirli olan birleştirici malzeme pembe rengi vermektedir.

parak genişlemekte ve kesme taş tabanın seviyesi .15 m. lik bir basamakla yükselmektedir (Resim: 11, 13). Harim (batıda) 8.77 m. ve (güneyde) 7.79 m. dir. Üst örtüyü meydana getiren kubbeye geçiş tromplardır. Trompların kenarları birer sivri kemerle sınırlanmıştır ve içleri çapraz tonoz profindedir. Kemerlerin alt ucu iki stalaktit sırası ile bitmektedir. Kuzey - doğu ve kuzey - batı köşelerdeki tromplar giriş kısmının enli kemeri üzerine binerler. Trompların arasında aynı profilde sağır kemerler yer alır, bunların dolgusu kemer yüzeyinden .07 m. içeridedir, tromp ve sağır kemerler arasındaki dolgu ise .05 m. taşaktır. Geçiş kısmının üzerindeki tuğla kubbe hâlen trompların .40 m. kadar üstünden itibaren tamamen yıkıktır, şimdiki düz ahşap çatıyı gelişigüzel yerleştirilmiş dört kavak direk taşımaktadır. Çatının altı örtülmediğinden kaba ağaçlardan yapılmış kirişleme olduğu gibi görülmektedir.

Camiin kuzey duvarında iki dikdörtgen pencere, diğer duvarlarında da ikişer dikdörtgen pencereden başka, sağır kemerlerin içinde, birer kemerli pencere bulunmaktadır. Doğu ve batı duvarlardaki kuzey pencereler içten briketle örölmek suretiyle iptal edilmiştir (Resim: 13). (Bu pencereler zaten dıştaki dolgu seviyesinin altında kalmaktadır). Diğer alt pencerelerin çerçeveleri duvarın dış yüzüne yakın takılmıştır ve hiçbir pencerede kepenk yoktur. Üst pencerelerin, içi yuvarlak üfleme camlarla doldurulmuş olan, orijinal alçı içlikleri hâlâ yerindedir. Doğu ve batı üst pencereler dıştan, içliğin hemen gerisinden, örölmüştür. Aynı işlemi gören mihrabın üzerindeki pencerede ise sadece ufak bir kısım açık bırakılmıştır (Resim: 11).

Duvarlar sıvalı ve kat kat badanalı olduğundan inşaat malzemesini tesbit etmek mümkün değildir. Duvarların, tromp ve sağır kemerlerin içlerinin

moloz olması mümkündür. Kemerlerin üstü ve kubbe tuğladır.

Girişin aksında yer alan mihrap 1.96 m. açıklığında ve 2.95 m. yüksekliğindedir; .99 m. derinliğindeki mihrap nişinin plânı yarım altıgendir (Resim: 12). Nişin iki tarafında pahlı küp başlıklı silindirik sütunceler bulunmaktadır. Sütuncelerin üstünde başlayan kavsara dört konsol üzerinde yükselen, süssüz, yuvaları az derin, ufak, yedi stalaktit sırasından müteşekkildir. Mihrabın dış çevresini ise daha iri yuvalardan meydana gelen iki sıra stalaktitli bir bordür sınırlamaktadır.

Mihrabın batısındaki minber iri kristalli mermerdendir ve .90 m. eninde ve 3.00 m. boyundadır (Resim: 16). Üst kısmı, merdiven korkuluğu, basamakları parçalanmış ve kırık üst kısımları ahşapla kapatılmıştır. Büyük bir ihtimalle kubbe çöktüğü zaman harap olan minberin parçaları hâlen son cemaat mahallinin doğu sahnına atılmış olarak bulunmaktadır (Resim: 14, 15). Alt kısmın iki tarafında üstü çok sivri pencî kemer şeklinde oyulmuş beşer niş bulunmaktadır. Güney duvarına bitişik kısımda, nişlerin .15 m. üstünde, doğu - batı yönünde üstü Bursa kemeri profilli bir göz vardır. Batı yüzünde bu gözün üst kısmında kalem işi bir madalyon yer almaktadır. Yıkılmış olan merdivenin yerinde duran ilk basamağı üç şeritli geometrik geçme ile süslenmiştir. Kırık parçaların arasında aynı desenle süslenmiş taşların bulunması basamakların yanlarını teşkil eden kısımlarda da aynı motifin kullanıldığını göstermektedir. Yine kırıklar arasında bulunan korkuluk parçaları, korkuluğun çiftli makara biçiminde lâmbriken motifi ile oyulmuş olduğunu ve üzerinde kalem işi süsler bulunduğunu göstermektedir (Resim: 14, 15).

Harim duvarlarının alt kısmında, yerden ca. 1.30 m. yükseklikte yer yer

(doğu duvarının güney penceresinin iki yanında, mihrap duvarının doğu ve batı köşelerinde ve batı duvarında iki pencere arasında tek sıra halinde) çini panolar bulunmaktadır (Resim: 17, 18, 20); çoğu dikkatsizce yanyana getirilmiş irili ufaklı parçalardan meydana gelmiştir. Bununla beraber bütün çinilerin aynı üst seviyeyi tutması, camiin doğu, batı ve güney duvarlarının bu seviyeye kadar tamamen çini ile kaplandığını göstermektedir. Kullanılan kare boyutlu çiniler iki ayrı desendedir ve dikdörtgen boyutlu ve değişik desenli bir su panoları çerçevelemektedir. Kare çiniler .33 m. × .33 m. ve dikdörtgen çiniler de .15 m. × .33 m. boyutlarındadır ve hepsi tek karede ulamalıdır.

Birinci desende (Levha: 3) iki yönde dizili şakâyikler ve aralarında dişi kılıç yaprakları, şakâyik sıralarının meydana getirdiği köşe boşluklarında ise bahar çiçekleri yer almaktadır. Şakâyikler, biri yaprakları dışa dönük, diğeri daha büyük ve kapalı olmak üzere, iki ayrı tiptedir ve her yönde de bir atlıyarak dizilmişlerdir. Sütü beyaz fon üzerine hâkim renkler firuze ve kobalt mavisidir; çiçeklerin göbeklerinde çok az kırmızı kullanılmış ve motifler siyahla çerçevelemiştir. Fon hayli dolu olup, desene koyu renkler hâkimdir. Batı duvarında bulunan 1 No. lu desenli dört çininin büyük şakâyıklarının ortasında kartuş içinde yazılar bulunmaktadır (Resim: 19). Bunların en kuzeyindeki arapça, diğerleri farsçadır. Yazılar tek kartuş içinde tamamlanmakta ve tasavvufî anlam taşımaktadırlar¹².

İkinci kare çinide, desen daha serbest olarak işlenmiştir (Levha: 4). Fon daha serbest bırakılmıştır. Desenin ortasında içi Çin bulutlarıyla süslü bir

madalyon, dört kenarın ortasında da içi aynı şekilde süslenmiş fakat kenarları dilimli birer yarımşar madalyon daha vardır, ki bunlar diğer karelerdeki parçaları ile ulamayı sağlamaktadırlar. Madalyonların aralarındaki kısımlara yapraklı gül, lüle, sümbül ve bahar çiçekleri yerleştirilmiştir. Renkler ilk desendekinin aynıdır, yalnız kırmızı ve beyaz daha bolca kullanılmış ve sütü beyaz fon daha boşça bırakılmıştır. Bu çiniden hiç tamam kare yoktur. Üçüncü tip çini arabesk, içi Çin bulutlarıyla doldurulmuş, pozitif - negatif olarak yerleştirilmiş, dendanlardan müteşekkildir (Levha: 3). Her dikdörtgende iki pozitif ve bir tam, iki yarım negatif motif bulunmaktadır. Siyah, lacivert, kobalt mavisi, firuze ve az miktar da beyaz kullanılmıştır. Desene tamamen koyu renkler hâkimdir.

mümkün olmuştur. Güneyden itibaren üç tanesi Farsçadır. Diğeri Arapçadır. İlki okunmamıştır; diğerleri şöyledir :

تاج تخت سلطنت چون
 کدکی عالم دیر نیر مسلمان
 از نمکدان لبث اگر نمکی نوش کنم
 .. اگر با کوکم بی نمک
 شفاه القلوب فی لقاء المحبوب

Bu türlü yazılı çini örneğine nesredilmiş çiniler arasında rastlanmamıştır. En yakın benzerleri Antalya müzesindedir ve Prof. Aslanapa tarafından incelenmiştir. 26, 64, 65 envanter no. lu haç çinilerin aralarındaki boşluklara yerleşmiş küçük kare çiniler yazılıdır. Ancak bunlar ayrı parçalar olup esas çininin değil, kompozisyonun bir parçasını teşkil etmektedirler. Bu çinilerin müzeye nereden geldiği ve hangi tarihe ait olduğu belli değildir. Müzede Aspendos'tan gelen Selçuk çinilerin arasında bulunmaktadır. Ama Aslanapa, bunların Antalya'dan gelmiş olması gerektiğini ve teknik olarak 14. asrın sonundan daha geç bir tarihe ait olması gerektiğini söyler. (Bakınız : Prof. Oktay Aslanapa «Antalya Müzesinde Selçuklu Çinileri», Resim Rahmet Arat İçin, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları 19, Seri a2, s. 7-8

12. Bu yazıların mevcudiyeti ancak Ankara'ya döndükten sonra fark edildiğinden ancak fotoğraflardan bir kısmını okumak

Camiin orijinal iki kanatlı ahşap kapısı hâlen harem kısmında, ayakba-
bılığın üstünde durmaktadır. Kapı boy-
lamasına üç panoya ayrılmış olup, her
pano ayrıca kendi içinde enlemesine
kısımlara ayrılmıştır (Resim: 21). Or-
tadaki pano şerit geçmelerle (künde-
kari) süslüdür. Geometrik örgünün ke-
şişen bantları merkezlerde sekizgen
yıldızlar ve yıldızların kollarında beş-
genler meydana getirir.

Minare :

Minare, camiin batı duvarındaki
çıkıntı üzerine yükselmektedir (Resim:
22). Halen tabanın önemli bir kısmı
dibinde yükselen molozun içinde, batı
ve kuzey yanları ise batı kanadın sap-
lanan duvarı ve 10 No. lu hacmin için-
de kalmıştır (Resim: 28). Minarenin,
bir kısmı duvarın eti içinde kalan, ka-
re kürsüsünden üç dalgalı bir pahla
sekizgen pabuç kısmına geçilir. Sekiz-
genin her yüzünün üstü birer pencî ke-
merle işlenmiştir. Gövde, 48 kesme
taş arasından müteşekkildir. Biri gü-
ney, biri doğu ve ikisi batıya açılmak
üzere dört küçük pencere merdivenle-
ri aydınlatmaktadır ve şerefeye açılan
kapı güney - batıya bakmaktadır. Şere-
fenin tam altında bir kaval silme, onun
sekiz sıra altında iki sıra, uzun altıgen-
lerden meydana gelmiş, dik kafes geç-
me ile işli bir band dönmektedir. Şere-
fe kısmı kısadır, kaval silmenin üzerin-
deki iki düz sıradan sonra küçük, süs-
süz ve yuvaları az derin dört sıra sta-
laktitten meydana gelir. Batıdaki sta-
laktitlerin son sırası ve şerefenin taban
döşemesi yıkılmıştır. Şerefede balkon
parmaklığının nasıl olduğunu gösteren
hiçbir iz yoktur. Minarenin peteği yer
yer çatlamış ve taşların bir kısmı ye-
rinden oynamıştır. Hâlen üzerinde ha-
rap, ahşap konik bir külâh bulunmak-
tadır. Çevre örnekleri peteğin 1.5 m.
kadar daha devam ettiğini göstermek-
tedir (Resim: 34, 35).

Saçak ve Çatı :

Esas cami kısmının duvarları ori-
jinal yüksekliğinde olup, bir saçakla
sınırlanmıştır. Ancak saçaklar aynı se-
viyede olmakla beraber yer yer tek ve
ya çift profilli olmak üzere değişiklik
göstermektedir. Camiinin batı duvarının
minare ile birleştiği köşede (Resim:
22) ve doğu duvarın güney kısmında
iki iç bükey profilden meydana gelen
asil saçak silmesini görmek mümkün-
dür. Tek sıra silmeli kısımlarda bu
profillerden biri kullanılmıştır. Bu, bi-
nanın üst kısımlarının yıkılıp değişik
zamanlarda tamir gördüğünü belirtir.

Camiin hâlen düz olan çatısı beton
şapla kaplanmıştır. Minareden veya
başka bir yerden dama geçiş yoktur.

Camiyi Saran Hacimler :

Camii saran hacimler, ufak tefek
farklar ve batı kanattaki türbenin dı-
şında, simetrik olarak plânlanmıştır
(Levha: 1, 2). Doğu kanatta dört oda
ve iki göz revak, batı kanatta ise (tür-
be ile) beş oda ve iki göz revak vardır.
Bu hacimlerin hiçbiri (türbe hariç)
kullanılmadığından pek harap durum-
dadır. Bu kısımlar esas cami kısmının-
kine benzeyen mütecanis bir inşa ka-
rakteri göstermektedir. Cepheler, ayak-
lar ve kemerler, kapı ve pencere söve-
leri, camiin kesme taşları ile aynı tor-
tul taştandır. Saçak silmeleri camiin-
kilerle aynı profildedir. Tek tek hacim-
leri incelerken görüleceği gibi, üst ya-
pının mühim bir kısmı, duvarların
bir kısmının sadece üst kısmı yı-
kılmıştır; güney - batı köşede yıkıntı
ve çatlak fazladır (Resim: 5), doğu ka-
nadın güney duvarının camie bitişik
kısmı tamamen yıkılmıştır. Revak kıs-
mının batı kemeri ve doğu - batı yönün-
deki kemerlerin bazıları da çökmüştür.

Batı kanattaki odalar :

11 ve 13 No. lu mekânlar kuzey
cephedeki revakın batı kanadını teşkil

ederler (Resim: 23). 11 No. lu hacim ise (güneyde) 3.72 m. ve (batıda) 3.62 m. boyutlarındadır. Doğudaki ayak L, batı ayak ise T şeklindedir ve bu ayakların üzerinde iki hacim arasında, 11 No. lu hacmin doğu ve kuzeyinde sivri kemerler yer almaktadır. 13 No. lu mekânın kuzeyindeki kemer yıkıktır. 13 No. lu hacmin güney ve batı cephelerinde birer basık kemerli kapı açıklığı bulunmaktadır. Ayaklar, kemerler, batı duvarı, güney duvarının özengi seviyesine kadar olan kısmı ve kapı söveleri kesme taşandır. **Güney duvarındaki** alınlıklar ve yıkılmış olan kubbelere geçişi sağlayan pandantifler üzeri sıvanmış molozdur, ancak sıva birçok yerlerde dökülmüştür. Zemin, taş kaplamadır.

12 No. lu hacime güney duvarındaki kemerli kapıdan girilmektedir (Resim: 25). (güneyde 2.10 m. ve (doğuda) 3.60 m. boyutlarındadır. Yan mekânlara giriş holü karakterindedir. Güney duvarında, türbeye açılan çift renk taşı, basık kemerli bir kapı, doğu ve batı duvarlarında karşılıklı 10 ve 14 No. lu hacimlere açılan kapılar ve ayrıca her iki duvarda birer dikdörtgen niş bulunmaktadır. Hacim doğu ve batı yönünde sivri beşik tonozla örtülüdür.

Güney duvarındaki kapıdan geçilen sekizgen türbenin her kenarı içten 1.90 m. dıştan ise 2.60 m. uzunluğundadır (Resim: 29)¹³. Ortada 80 m. yüksekliğinde bir mezar ve başında da taşı bulunmaktadır. Nazmi Sevgen bu mezarın Keyhüsrev oğlu Salih Beye ait olduğunu belirtmektedir. Tarihi 1570 veya 1575 olsa gerektir.¹⁴ Harim kısmının kırık çinileri yer yer mezarın yanlarına ve üstüne yapıştırılmıştır.

13. Türbenin ayrı bir bina olarak yapılmadığı 12 no : lu hacmin içinde görülen moloz örtülü duvarından bellidir.

14. N. Sevgen, ibid. «Haza fırak fi tarihi semane ve tisi'ne ve seb'a mi'e (bu 798 demektir). Elhamd'ü-lillah illezi kuberuhû ceale şehiden vessâlihîn mevrud sayuhûma bilhasse-

Doğu, batı ve güney cephelerinde birer pencere vardır. Bu dikdörtgen pencereleri içten pahlı küp başlıklı iki silindirik sütunce üzerinde yükselen birer sepet kulplu kemer çerçevelemektedir; aynı düzen dış cephede de tekrarlanmıştır. Hâlen yalnız güney pencere açık olup, diğerlerinin dikdörtgen açıklıkları içten örülmüş ve sıvanmıştır. Orijinal demir parmaklıklar pencerelerin dış sövelerinde hâlâ durmaktadır.

Gövde duvarları pencere kemerlerinin .40 m. kadar üstünde birer ahşap hatilla son bulmaktadır. Bu kısmın üstünde, her duvarda iki merkezli sivri kemer profilinde birer alınlık yer almakta ve bunların arasında başlayan pandantifler ile kubbeye geçilmektedir. Zemin topraktır.

Yapı malzemesi, içten kubbeye kadar moloz, kubbe, pencereler ve dış cepheler iki renk sıralı kesme taşır. Cephelerde çift renklilik, pencerelerin altından başlamaktadır. Taşların beyaz renklisi kireç taşı, grimsi yeşil renklisi ise kum taşı veya yumuşak bir andezittir. Güney cephedeki taşlar pencerenin üstüne kadar yıkılmıştır. Silmenin altındaki beş sıranın yıkıldıktan sonra onarılmış olduğu ayrı renkli taşların, dikkatsizce, aynı sırada kullanılmasından anlaşılmaktadır. Kubbenin üstü hâlen yer yer çatlamış, çimento şapla örtülüdür.

10 No. lu hacim (batıda) 3.70 m.× (kuzeyde) 5.25 m. boyutlarındadır. Doğu duvarını esas cami kısmının kesme

nat'ı tezsian ve tab'an bittayib'ü-rrevayih tayyiben velmerhumeten inelmağfirete hacceten haz'el levh vel emir-i şehiden el müsemma bi-Salih bin-i Keyhüsrev bey nevver-el Allah'ü merkadehü». H. 798 (M. 1395) senesine isabet eder ki bu tarih Salih Beyin Babasının çeşme kitabesinden 855 yıl önceye rastlar. 7 ve 9 rakkamlarının yalnız dizildiğini düşünürsek H. 978 (M. 1570) tarihi uygun düşmektedir. Ancak aynı sayfada Sevgen «.. çeşmenin camiden yirmi yıl önce yaptırıldığını anlamış bulunuyoruz» demektedir. Bu hesap 1575 senesini vermektedir. Bu şıkta kitabedeki tarihin yanlış olması gerektir.

taş batı cephesi meydana getirmektedir ve güney - doğu köşesinde minarenin kürsüsü çıkıntı yapmaktadır (Resim: 27). Tamir görmüş güney duvarında iki niş ortasında bir pencere, kuzey duvarında iki niş, ortasında yarım daire plânlı bir ocak bulunmaktadır. Üst örtü kuzey - güney yönünde sivri beşik tonozdur. Doğu duvarı hariç, diğer duvarlar ve üst yapı molozdur. Zemini dolduran moloz taban seviyesini ve malzemesini tesbite imkân vermemektedir.

Yine 12 No. dan geçilen 14 No. lu hacimin, içindeki moloz dolgudan ve büyümüş ağaçlardan dolayı, tam ölçüleri alınmamıştır. Biri güney duvarında içte ve dışta dikdörtgen, diğeri ise batı duvarında yüksekte ve küçük bir dikdörtgen olmak üzere iki penceresi vardır. Üst örtü yekten içeriye göçmüştür, ancak moloz iç duvarlar üzerindeki kalıntılar üst örtünün tuğla pantantifler üzerinde yükselen tuğla bir kubbe olduğunu göstermektedir.

15 No. lu hacime 13 No. nun batısındaki kapıdan ulaşılmaktadır. (güneyde) 3.30 m., (doğuda) 3.20 m. boyutlarındadır. Doğu duvarında içte ve dışta dikdörtgen, fakat dışta kesme taşla örülmüş bir pencere, kuzey duvarında ise küçük bir niş vardır. Üst örtü tamamen yıkılmıştır. Kalıntılar bunun da, 14 No. lu hacim gibi, moloz duvarlar üzerinde, pantantiflerden itibaren tuğla bir kubbe ile örtüldüğünü göstermektedir.

Doğu Kanattaki Hacimler :

5 ve 7 No. lu hacimler 11 ve 13 No. ların simetriğidir (Resim: 25). 5 No. lu mekân içten içe (güneyde) 4.55 m. ve (doğuda) 3.50 m. boyutlarındadır. Batı kanattaki 11 No. lu hacmin aynıdır, yalnız doğu tarafta duvar boydan boya devam etmekte ve güney duvara birleştiği köşede basık kemerli bir kapıya 7 No. lu hacime açılmaktadır (Re-

sim: 28). Doğu duvar özengi hizasına kadar, güney duvar ise onun üç sıra üstüne kadar kesme taşla örülmüştür. Güney duvarın aslında daha yüksek olan kesme taş duvarı yıkılmış ve yıkılan yerden itibaren moloz örülmüştür. Batı kanatta olduğu gibi, moloz pantantifler ile şimdi yıkılmış olan kubbeğe geçilmektedir. Zemin kesme taş kaplıdır.

7 No. lu hacim içten içe (güneyde) 3.96 m. ve (batıda) 3.41 m. boyutlarındadır. 5 No. lu hacimle arasındaki duvarın ortasında üstü penci kemer şeklinde oyulmuş bir niş vardır (Resim: 26). Duvarın iki tarafında da yapılan dikkatli bir inceleme ve duvarın sonradan mevcut ayağa, birer sıra aralıkla ayağın son taşları çıkarılarak eklenmek suretiyle, örüldüğünü göstermektedir. Ayakla duvar arasındaki fark ayrıca ek kısmındaki kalın kireç harçlı derzlerden de belli olmaktadır. Kubbeli üst yapıdan sadece moloz pantantifler kalmıştır. Bu hacmin diğer bütün özellikleri batıdaki benzerinin aynıdır.

6 No. lu hacim, batı kanattaki, 12 No. gibi, 8 ve 4 No. lu hacimlere giriş holü durumundadır (Resim: 30). Doğu ve batı duvarlarını güney kısmında birer basık kemerli kapı ile adı geçen mekânlara açılmaktadır. (güneyde) 2.20 m. ve (batıda) 3.63 m. boyutlarındadır. Güney duvarında dışta üstü yuvarlak ince uzun bir mazgal deliği şeklinde ve içe doğru şevlenerek dikdörtgen haline gelen, hâlen içi doldurulmuş bir pencere vardır. Üst yapı yıkılmış, ancak doğu - batı yönünde bir tonozun izleri kalmıştır. Moloz duvarlar, üst yapının yıkılışından sonraki bir tarihte kötü bir işçilikle onarılmıştır.

8 No. lu hacim (güneyde) 4.35 m. ve (doğuda) 3.33 m. boyutlarındadır

(Resim: 32). Biri doğu duvarının ortasında içte ve dışta dikdörtgen (dışta cami in dış pencereleri gibi), diğeri de 6 No. lu hacimdeki gibi dışta mazgal, içte dikdörtgen iki penceresi vardır. Duvarlar tamamen molozdur ve harap durumdadır. Moloz pandantiflerin pekaz bir parçası kalmıştır. Odanın içi kapı üstüne kadar moloz ve yıkıntı ile dolu bir haldedir.

4 No. lu mekân binanın en harap yeridir. Güney duvarı tamamen yıkılmıştır ve bu sebeple içten ölçü almak mümkün olmamıştır.

9 No. lu oda yan kanatların en detaylı plânlanmış ve en sağlam kalmış odasıdır (Resim: 31). (kuzeyde) 3.03 m. ve (doğuda) 3.17 m. boyutlarındadır. Doğu duvarının ortasında cami in pencereleri tipinde bir pencere ve onun hemen .80 m. kadar üzerinde diğ er odalarda görülen şevli pencerelerden bir tane vardır ve içi molozla örülmüştür. Aynı duvarın güney köşesinde, üstü pencerenin üst seviyesini tutan bir niş bulunmaktadır. Kuzey duvarın ortasında uzun, üste doğru daralan ve üçgen şeklinde biten yarım daire plânlı bir ocak ve iki yanında, diğ er nişle aynı seviyede, birer niş yer almaktadır. Batı duvarın kuzey kısmında da aynı tipte bir niş bulunmaktadır.

Üst yapıya geçişi sağlayan pandantifler, duvarın yüzünden .05 m. taşkın, yatık yerleştirilmiş tek sıra tuğladan bir kemer üzerinde yükselirler. Odanın duvarları ve pandantifler üstü sıvanmış ve boyanmış moloz, kubbe ise tuğladır ve türbeninkinden sonra en sağlam kalmış kubbedir. Odanın zemini hâlen eşik seviyesinden 1.20 m. kadar aşağıdadır. Duvarlardaki izlerden tabanın ahşap olduğu ve çöktüğü anlaşılmaktadır. Odanın ahşap tabanı ve temel arasındaki seviye farkı bu köşede arazi meylinin kuzeye doğru çoğalmasından dolayıdır.

Son Cemaat Mahallinin Önündeki Kısım :

Hâlen bu kısım açık bir geçit durumundadır, yalnız 5 ve 11 No. lu hacimlerin bu kısma bakan yüzlerinde birer kemer başlangıcı vardır (Resim: 23, 24). Batıdaki kalıntı bu kemerlerin üzerinde ayrıca, son cemaat mahallinin kuzey kemerlerinde olduğu gibi, dışa doğru pahlı ince bir kemerin bulunduğunu göstermektedir. Zemindeki kesme taş döşemenin son cemaat mahalli kolonlarının aksına isabet ettiği yerlerde birer büyük kare taş yerleştirilmiştir. Bu karelerden doğudakinin üzerinde somâki mermerden profilli bir kolon kaidesi bulunmaktadır. Kaidenin profili son cemaat mahalli kolonlarının kaidelerinden farklıdır. Diğ er taraftan, son cemaat mahallinin kuzey duvarında, kuzey - güney yönünde üst yapı başlangıcını gösteren hiçbir iz yoktur. Bu ek kısımlar yapıırken, son cemaat mahallinin kuzey kolon ve kemerlerinde tadilat yapılmadıkuzey - güney yönünde kemer örüleceğine göre, bu kısmı dört taraftan kemerlerle kaplı ve büyük bir ihtimalle de üstü açık avlumsu bir mekân olarak düşünmek doğru olur. Zemin kesme taş döşeli olup, son cemaat mahallinden .05 m. daha aşağıdadır.

CAMİNİN BÖLGESEL ÖRNEKLER ARASINDAKİ YERİ :

Sağman'daki Salih Bey Camisi her ne kadar Onaltıncı yüzyılın ikinci yarısında bütün Osmanlı İmparatorluğu içinde görülen dinî mimarının genel karakterini taşumakta ise de bir takım unsurları ile çevre örneklerine yakından bağlıdır ve bölgesel mimarinin belirgin özelliklerini taşumaktadır. Sağman Camii ile benzer özellikleri olan camilere Doğu ve Güney - Doğu Anadolu bölgesinde görmek mümkün-

dür¹⁵. En yakın benzerlikleri Sağman ile zaten tarihî ve ailevi bağları olan Pertek'te bulmaktayız. Burada Pertek Beyliği eşrafından Ali oğlu Çelebi Camisi (976 / 1569 — 981 / 1573) (Resim: 35) ve Salih Bey'in amcaoğlu Baysungur'un yaptırdığı ve kendi adını taşıyan (985 / 1577) tarihli cami bulunmaktadır (Resim: 34, 33), (Levha: 7)¹⁶. Esas cami kısmı, minare girişi ve hazırlayıcı mekân dışında, ayındır. Sağman Camii son cemaat mahallinde görülen kum saati biçimindeki bingiler Baysungur Camiinden başka Diyarbakır Nebi (Fatih Paşa) Camii (1516-1520)¹⁷ ve Behram Paşa (980 - 1572) camilerinde kullanılmıştır (Resim: 36, 37, 38). Kuzeydeki kemerlerin üzerinde dolanan ince kemerler ise Baysungur Camiinde tekrarlanmıştır (Resim: 33). Harem kısmının tromp kemerleri ve bitiş şekli Pertek Camilerinden başka Harput Cemşit Hamamında da görülmektedir. Behram Paşa¹⁸ Camiinde, harem kısmının ortasında enlemesine bir basamak vardır (Resim: 38).

Camiin mihrabı Baysungur Camiindeki ile aynı şemayı göstermektedir (Resim: 36). 1968 yazında Baysungur Camiinde bulduğumuz bazı parmaklık parçaları her iki minberin de parmaklıklarının aynı olduğunu göstermiştir. Form benzerliğinin yanısıra her ikisinde de aynı iri kristalli mermerin kullanılması aynı taş ocağının ve ustanın kullanıldığı izlenimini uyandırmaktadır.

Minare, unsurları ve orantıları bakımından bütün çevre örneklerini an-

15. Adana'daki örnek hariç diğerleri yerinde incelenmiştir.

16. Pertek camileri için çalışmasına katıldığımız şu esere bakınız:

Doomed by the Dam, O.D.T.Ü. Mimarlık Fakültesi, Restorasyon Bölümü, Mimarlık Fakültesi yayın No : 7, Ankara 1967. Bu camilerin kitabeleri 1968 Pertek çalışmalarımız sırasında incelenmiştir.

17. A. Gabriel, op. cit. s. 200

18. A. Gabriel, ibid.

dırmakta ise de en çok Çelebi Camiinin minaresi ile müşterek unsurları bulunmaktadır. Sağman Camiinde kürsüden papuca geçişi sağlayan üç sıra dalgalı pah Çelebi Camiinde beşli olarak tekrarlanmıştır. Papuç kısmındaki sağır kemerler ise her iki Pertek Camiinde ve diğer örneklerde de görülmektedir (Resim: 34, 35). Kaval silmenin altındaki uzun altıgenlerden meydana gelmiş dik kafes geçme aynı camiin (çalışmalarımız sırasında bulunmuş) şerife balkonunda görülmektedir. Çelebi Camiinin minaresinde aynı yerdeki geometrik geçme ise Sağman'da minberde kullanılmıştır.

Türbe ise iki ayrı unsur ile bölgesel etkiye örnek olmaktadır: Çift renkli taş kullanılışı ve pencere çerçevelerinin düzeni. Güney - Doğu Anadolu'nun pek belirgin bir özelliği olan, Suriye etkili olduğu söylenen, çift renkli taş kullanılışı aynı devir ve bölge içinde Pertek camilerinin son cemaat mahallerinde, Baysungur Camiinin minaresinde, Nebi ve Behram Paşa camileri başta olmak üzere birçok Diyarbakır örneklerinde, Van'daki Kaya Çelebi ve¹⁹ Hüsvrev Paşa camilerinde, Eski Ahlat'taki Kadı Mahmut²⁰ (992/1584) ve İskender Paşa (972/1564) camilerinde görmek mümkündür.

Türbedeki pencere düzeni ise iki Pertek örneğinde de kullanılmıştır (Resim: 33). Bölgeye bağlılığı en iyi belirlenen örneklerin biri de Sağman Camiindeki çiniler, boyutları ve kullanılış yerleridir. Bu çinilere benzer desenli küçük parçaları Sağman ve Pertek kalelerinde ve Pertek'te «Bey Hamamı» denen sivil binanın civarında bulunması, çininin yakın çevrede bolca kullanıldığını göstermektedir. Harem duvarlarını, en fazla pencerelerin üst seviyesinde, çepeçevre dönen çini kullanılışını Diyarbakır Nebi ve Behram Paşa (Re-

19. A. Gabriel, op. cit. s. 251.

20. A. Gabriel, ibid.

sim: 39), Adana Ulu (1513 - 1541) (Resim: 39) ve Van Hüsrev Paşa Camilerinde görmekteyiz. 1 No. lu desen daha çok kullanılmıştır. Behram Paşa Camiinde kullanılan desen, karelerin ulağığı köşelere gelen çiçekler değiğik olmasa, Sağman'daki 1 No. lu desenin aynıdır ve 3 No. lu desenlerde çerçevelemektedir (Resim: 40).

Nebi Camiinde de aynı düzen içinde kullanılan çinilerin boyutları ve desen unsurları benzemekle beraber kompozisyon değiğiktir. Daha serbest plânlanmış 2 No. lu desene tam benzer örneğe rastlanmamıştır ve yakın benzeri olan desenler çevrede az kullanılmıştır (Adana Ulu Camii). Bu desenin unsurlarını bilhassa İstanbul ve Edirne örneklerinde, kompozisyonlar meydana getiren serbest desenli panolarda (Topkapı Sarayı ocakları) ve bazı ulamalı çinilerde (İstanbul Rüstem Paşa Camii) rastlanmaktadır²¹.

Genellikle Onaltıncı Asrın ikinci yarısına ait bütün bu eserler, ayrıca kendi aralarında başka müşterek benzerlikler göstermekte ve dolayısıyla Sağman'daki bu eserin devir ve bölge mimarisinin çok sayıda önemli özelliklerini taşıdığını belirtmektedirler.

TARİHLEME :

Binanın tarihlendirilmesine gelince, camiin tarihini gösteren herhangi bir kitabe veya vakıf kaydı mevcut değildir. Son cemaat mahallinin doğu sahnında bulunan ve şimdilik anlamı olmayan birkaç kırık kitabe parçası, doğu kanattaki yıkıntıların kaldırılması sonunda tamamlanıp bir ip ucu verebilir. Esas cami kısmı ile diğer mekânların inşaf ve mimarî unsurları bakımından birbirine çok benzemesi (malzeme, pencereler, saçak, son cema-

at mahallinin kuzeyindeki kemerler ve onun önüne inşa edilen kemerli kısmın üstünde dolaşan ince kemer, kemer profilleri) iki kısım arasında pek az bir zaman farkı olduğu ve hattâ iki kısmın detaylarının aynı zamanda tamamlandığı kanısını uyandırmaktadır. Eserin mevcut bütünlüğü, Onaltıncı Yüzyılın ikinci yarısında inşa edilen bölge örnekleriyle müşterek unsurları ve bilhassa (1569 - 1577) seneleri arasında tarihli Pertek örneklerinde görülen mimarî unsurların esas cami ve yan mekânlarda ayrıntı göstermeksizin tekrarlanması iki kısım arasındaki zaman farkının azlığını bilhassa belirtmektedir.

Esas camii çeşmenin kitabe tarihi olan 1555 ve Salih Bey'in mezar taşı tarihi olan 1570 veya 1575 tarihleri arasında, 1565-1570 civarlarına tarihlemek yanlış olmaz kanısındayız. Camie muhtemelen Salih Bey²² zamanında başlamıştır, yani 1570/1575 ten önce. Cami kısmının bitişi ve yan mekânların eklenmesi Salih Bey zamanında başlamış olabilir. Salih Beyin, kardeşi Ömer Bey tarafından öldürülmesi ve onun da Salih Beyin karısı tarafından öldürüldükten sonra Beyliğin Salih Beyin oğluna geçmesinden sonra²³ inşaata devam edilmiş ve Salih Beyin türbesi de plâna katılmıştır. Pertek camileri ile yakın benzeyiş, mihrap ve minber gibi elemanların malzeme ve işçilik benzerlikleri ve iki Beyin amca oğlu olmaları Sağman ve Pertek'teki inşaatların aynı tarihlerde yapıldığını hattâ aynı ustaların kullanıldığı kanısını kuvvetlendirmektedir.

FONKSİYON :

Sağman'daki yapının en zorlu sorunu, tarihlenmesi yanısıra, fonksiyonu

22. Yukarıda verdiğimiz kaynaklar caminin III. Murat devrinde (1546) - 1595) sancak beylerinden Salih Bey tarafından yaptırıldığını kaydetmekte fakat kaynak vermemektedirler.

23. Bakınız dip not 6.

21. Çini örnekleri ve terminolojisi üzerinde beni aydınlatan Dođ. Dr. Gönül Öney'e teşekkür ederim.

üzerinde karar vermektir. Camii çevreleyen mekânların dinî bir gayeye hizmet eden bir grup insanı barındırdığı muhakkaktır. Ancak hankâh, zaviye, imaret, tekke, tabhane gibi müesseselerin değişik isimler taşıması fakat fonksiyonlarının tam ayrıntı göstermemesinden ve devrin sosyal hayatı üzerindeki eksik bilgimizden dolayı fonksiyonlarının karıştırılması veya birbirlerine çok benzemesi, bu binada camiin etrafındaki hacimlere belirli bir isim vermeyi zorlaştırmaktadır. Ancak «zaviye» kelimesinin tek cami dışındaki bütün dinî fonksiyonlu binaları kapsadığını kabul edersek (ki çok fonksiyonlu camileri «zaviyeli camiler» diye sınıflandıran Prof. Semavi Eyice'nin sınıflandırması²⁴ zaviye, imaret, hankâh, tekke, tabhâne, hattâ dersane odalarını kapsamaktadır) Sağman'daki bu çok fonksiyonlu esere «zaviyeli cami» demek mümkündür.

Zaten Onaltıncı Yüzyılın başlarında yapılmış olan Nüfus ve Vergi Tahrirleri, mescitlerden sonra en çok zaviye ve hankâhların bulunduğunu göstermektedir²⁵. «Zaviyeli Cami» denen bi-

naların plân şemaları çeşitli olmakla beraber çoğunluğu kuzey - güney aksında iki kubbeli mekân veya girişin önündeki kubbeli kısma veya doğrudan doğruya dışarı açılan ve sayıları değişen odalardan müteşekkildir.

Sağman örneğinde plân elemanları ve düzeni bu türlü binaların genel şemasına uymaktadır. Cami mekânı hernekadar tek kubbeli ise de kemerli hazırlayıcı kısmın giriş önündeki kubbeli mekânın değişikliğe uğramış bir şekli olarak düşünmek mümkündür. Zaten Profesör Semavi Eyice de geç devirlere doğru bu mekândan vazgeçilmeye başladığını söylemektedir²⁶. Harim kısmının içindeki ayakkabılık, basamaklı geçiş ve yan odaların konumu da prototipin genel özelliklerine uymaktadır.

Sağman Camiinde diğer örneklerden ayrılık gösteren unsur, cami kısmının tam bir cami olarak plânlanıp inşa edilmesi ve sonra yan mekânların eklenmesidir. Camiin Sağman'daki tek dinî bina olması esas cami kısmının ve minarenin (bu tür binaların mühim bir kısmında minare yoktur)²⁷ önemini arttırmaktadır. Bu husus, cami kısmının önce ve tam olarak bitirilmesini gerektirmiş olabilir. Ama, hazırlayıcı mekân, papuçluk ve yazılı çiniler gibi unsurlar, daha ilk plânlamada, camiin çok fonksiyonlu olarak düşünüldüğü kanısını uyandırmaktadır.

24. Prof. Semavi Eyice, «Zaviyeler ve Zaviyeli Camiler», İ. Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası, 23, cilt, no. 1 - 2, Ekim 1962 - Şubat 1963, İstanbul, s. 1 - 80.

25. Prof. Ö. Lütfi; Barkan Şehirlerin Teşekkül ve İnkişafı Tarihi Bakımından Osmanlı İmparatorluğu İmaret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyişine ait Araştırmalar, İ. Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası, cilt; 23; Ekim 1962 - Şubat 1963, No. 1 - 2, s. 239 - 296.

26. S. Eyice, op. cit. s. 5

27. S. Eyice, op. cit. s. 9

ENGLISH SUMMARY :

There is a multi - functioned mosque in Sağman, which was a former Ottoman «Sancak», now is a village connected to Pertek, Tunceli. The mosque is situated on a ridge in the east-west direction, to the west of the castle. There is a two-eyvan fountain to the north-west of the mosque the inscription of which gives the date H. 963 (1555/56 A.D.) and the name of Keyhüsrev Bey, son of Hüseyin Bey as the donor.

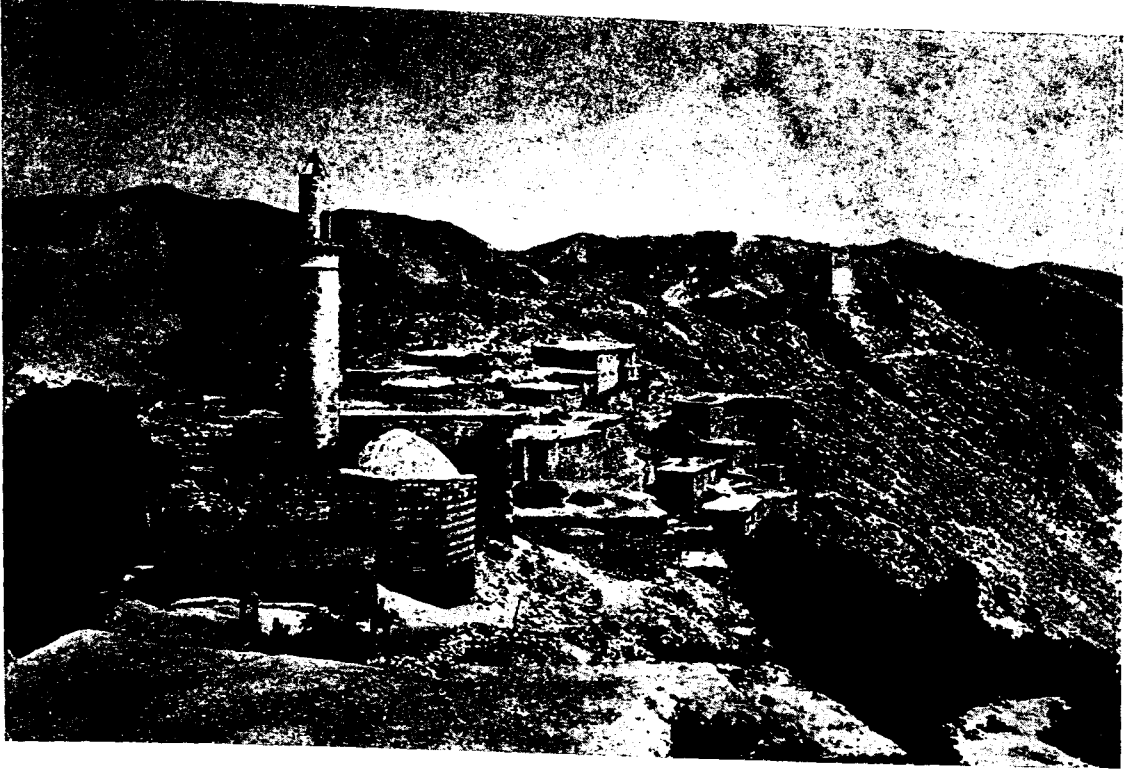
The mosque consists of a core, composed of a prayer area, portico and a minaret, encircled by other spaces on the north, east and west sides, attached halfway to the east and west walls of the main prayer area. There are very obvious evidences which show that the core was constructed earlier than the rooms enveloping it. It is constructed in cut stone rectangular masonry on the body walls and brick is used in the superstructure most of which has collapsed.

The mosque is entered from the three bay portico, the domes and columns of which have collapsed. The portal in the central bay leads to a vestibule divided by a balcony and covered with a wide arch. The prayer area which is a step higher than the vestibule is covered with a dome on squinches which has crumbled. The mihrab and minber are in pink marble as the portal and the columns and arches of the portico. The lower parts of the walls are partially covered with decorated tiles. The minaret is attached to the west side projection of the Portico, its staircase also serving the balcony in the vestibule.

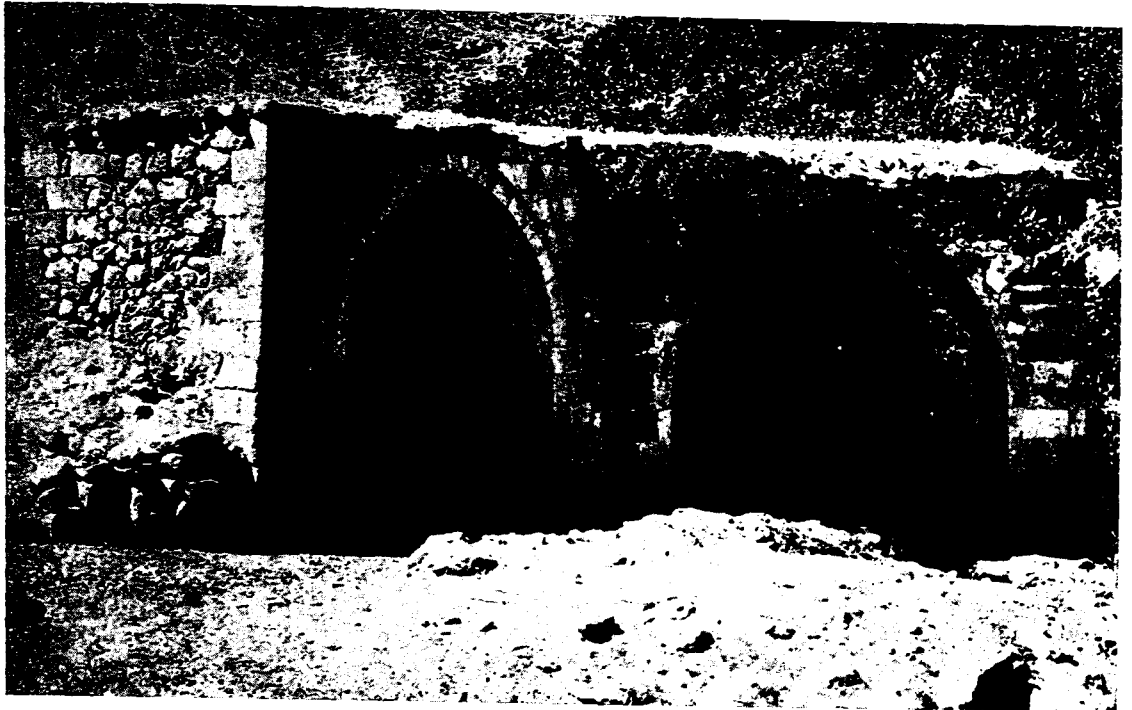
The spaces on the sides are arranged symmetrically except the türbe on the west side. There are four rooms and two bay portico on each side. The rooms are of different sizes; most of them covered with domes on pendentives and some of them have niches and fireplaces. The türbe is octagonal in plan and covered with a dome. The inscribed tombstone gives the date 1570 or 1575, and the name of Salih Bey, the son of Keyhüsrev Bey.

Even if we can accept this latter date as the date of the lateral sides there is no document to date the mosque itself. The common features with regional examples makes us date the building to the second half of the sixteenth century. The similarity of many architectural features of the mosque in Sağman and those in Pertek is striking and is very significant because of the family connections of the rules of both «sancaks». The two mosques in Pertek have been constructed between 1569 - 1577. Thus we can accept that the construction of the mosque had started after 1555, around 1570 by Salih Bey and was continued by his son after his death. The little or no time lapse between the two parts of the building accounts for the present architectural unity. It is even possible to assume that the building was conceived as a whole but constructed in two stages.

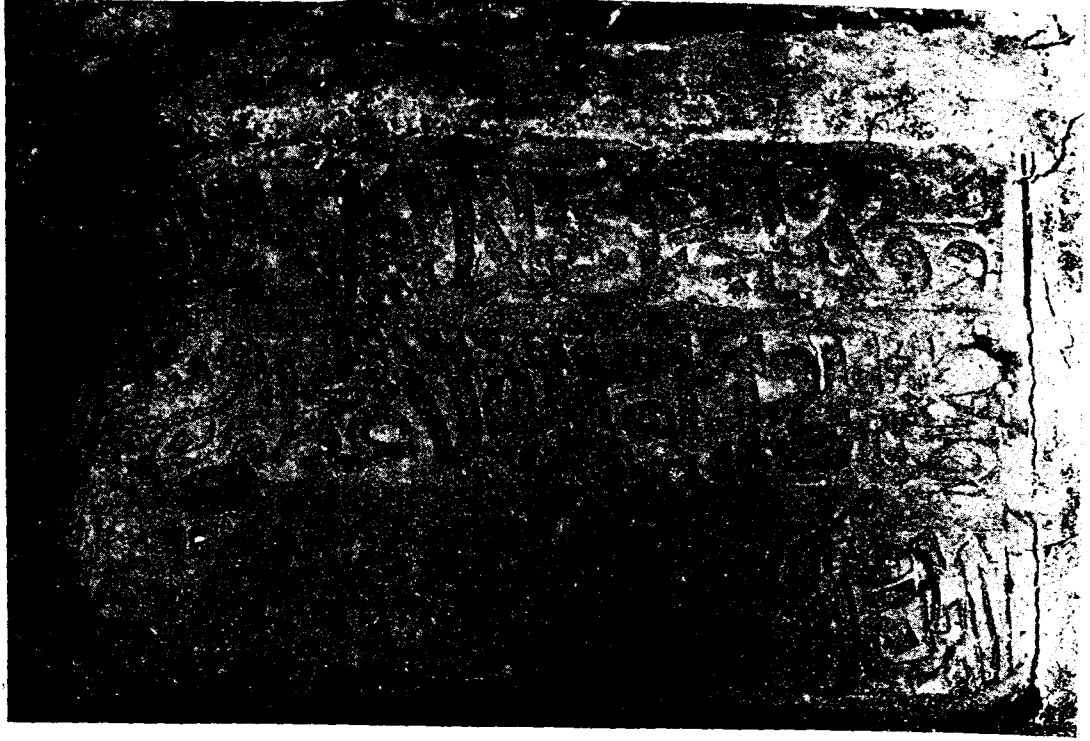
The building, in its plan type, makes part of a group of multifunctioned buildings called the «zaviye - mosques» if we accept the broadest sense of «zaviye» as meaning any building with religious function.

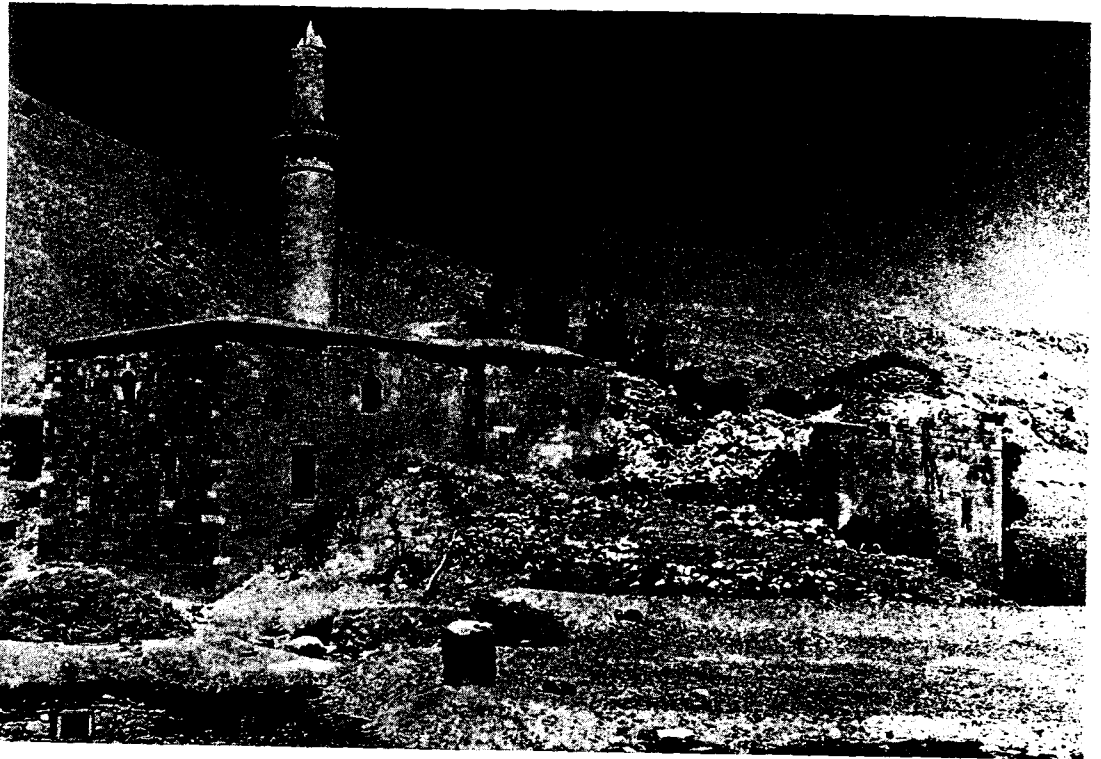
Res. 1 — Kale ve caminin yerleştiği sırtın batıdan görünüşü

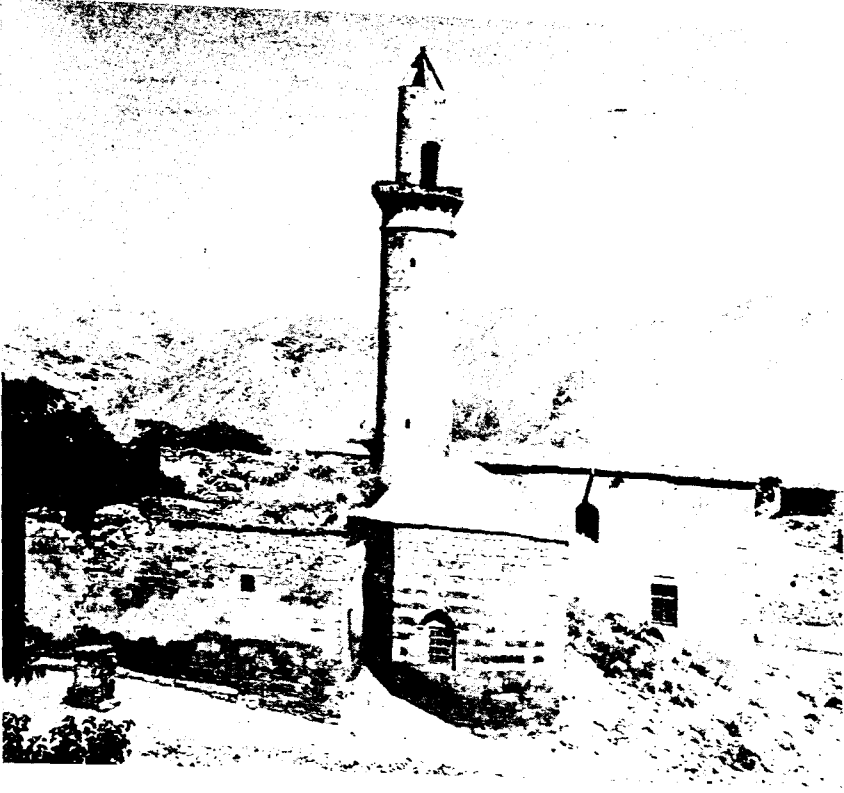
Res. 2 — Çeşme - Cephe

Res. 3 — Çeşme - Kitabe

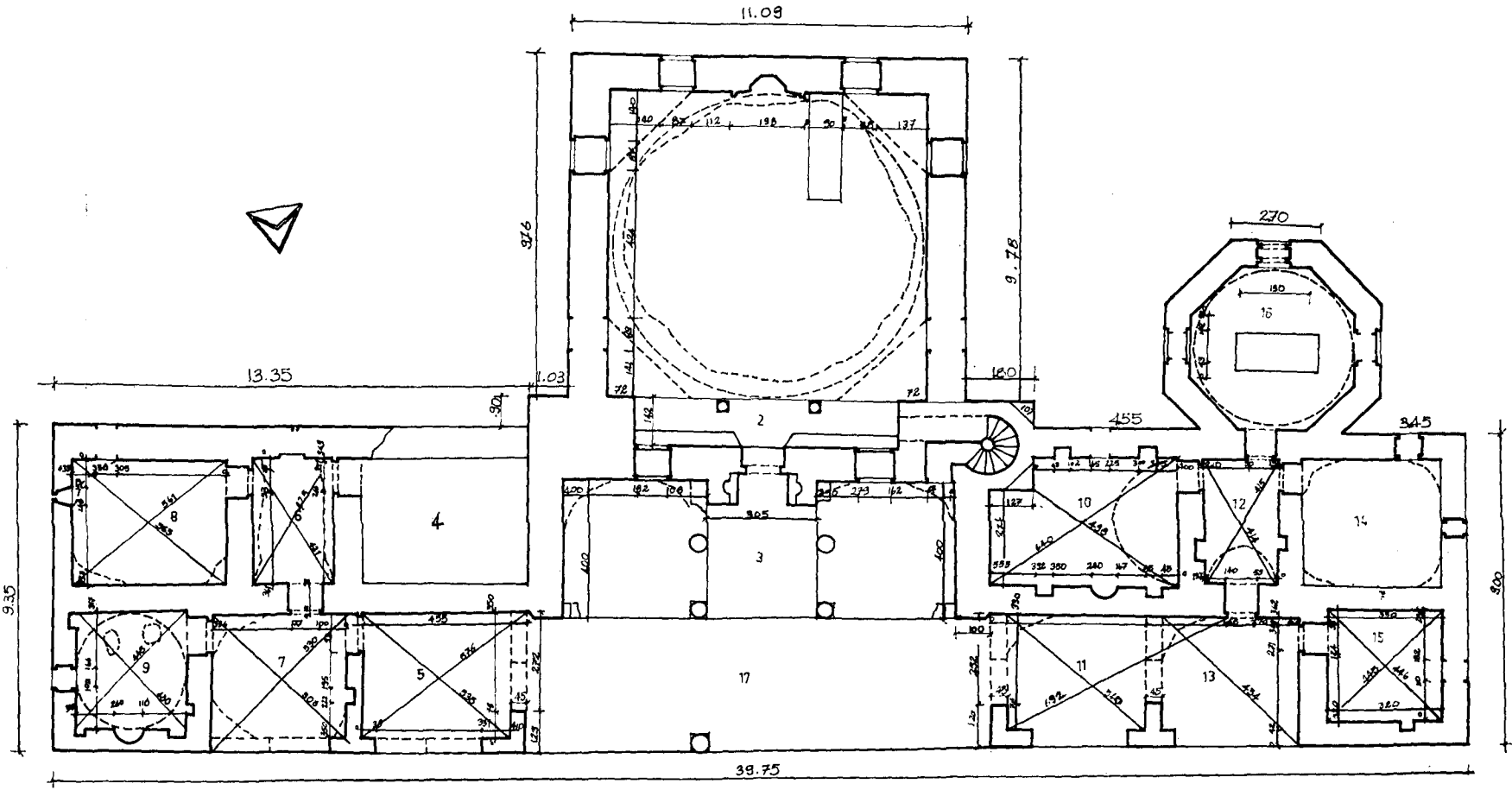
Res. 4 — Cami - Güney ve doğu cepheler

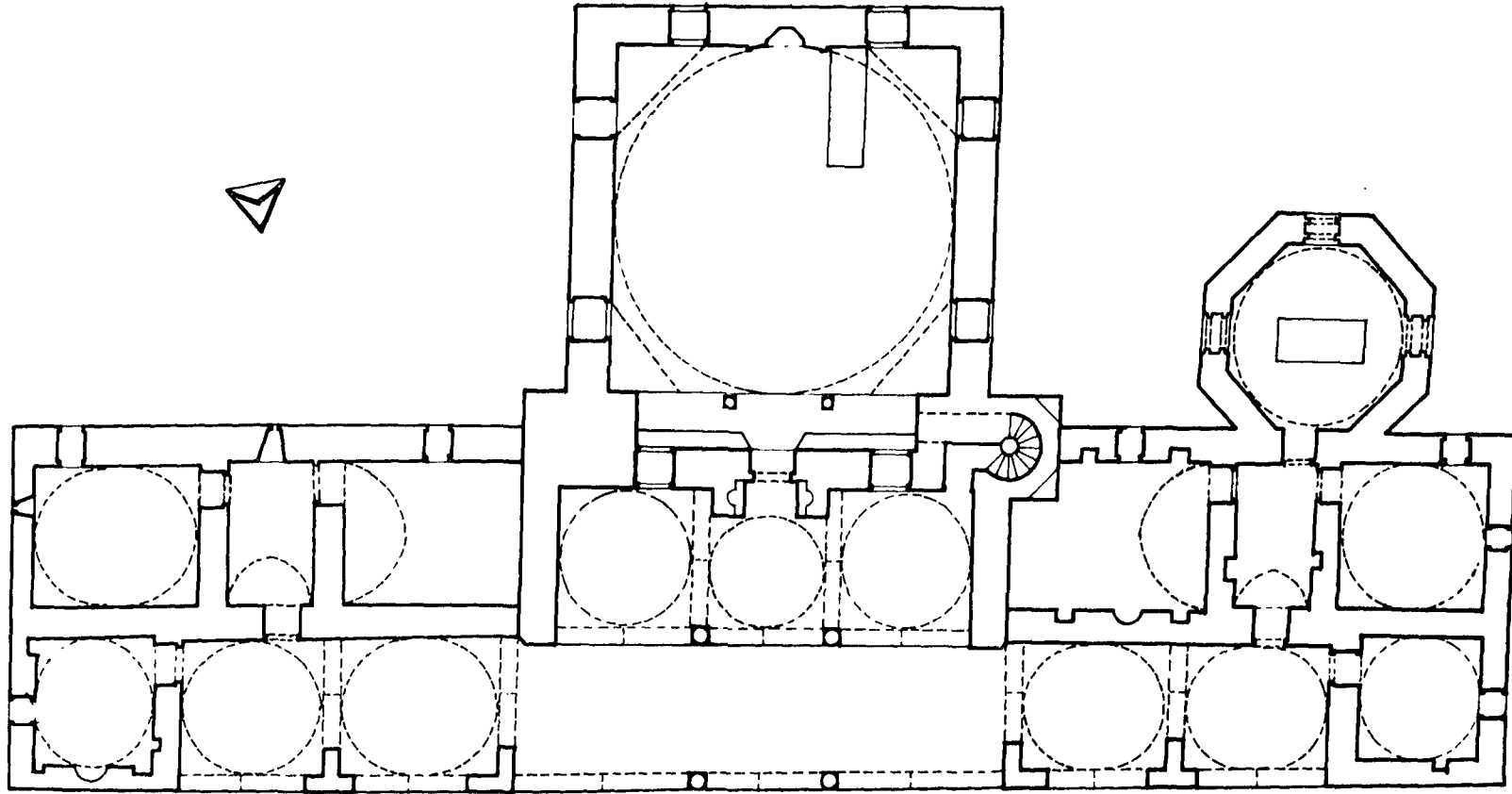
Res. 5 — Cami - Batı cephe

Res. 6 — Cami - Son cemaat mahalli

Levha : 2 -- Sağman Salih Bey Camisinin plânı (restitüsyon)

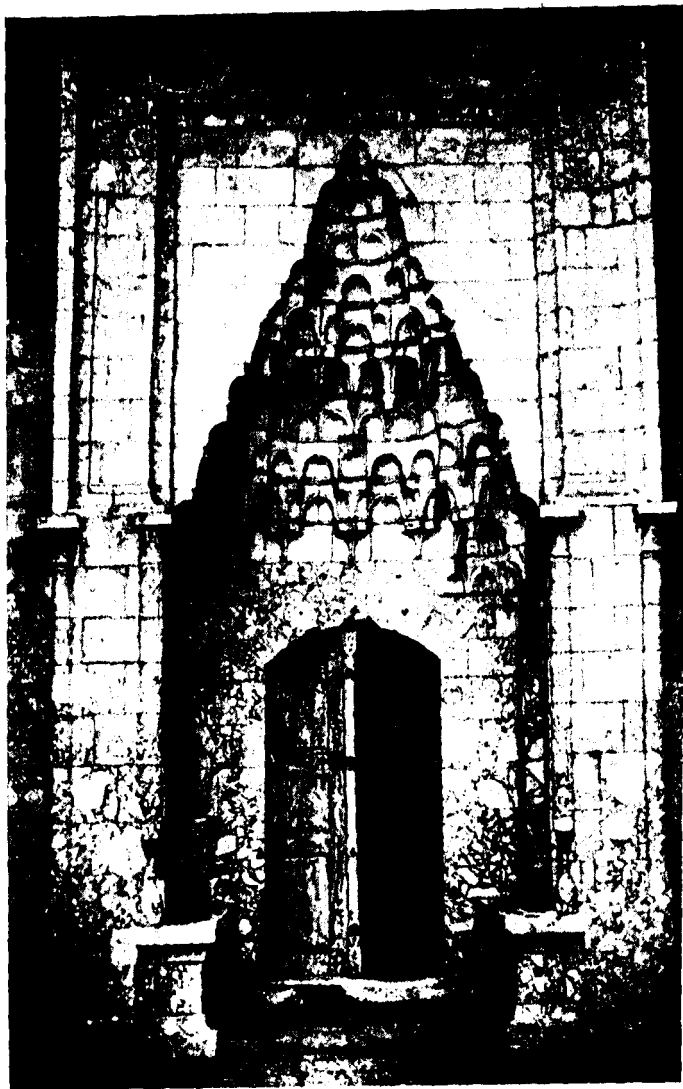

0 1 2 3 4 5 10

Levha : 1 Sağman Salih Bey Camisinin plânı (röleve)

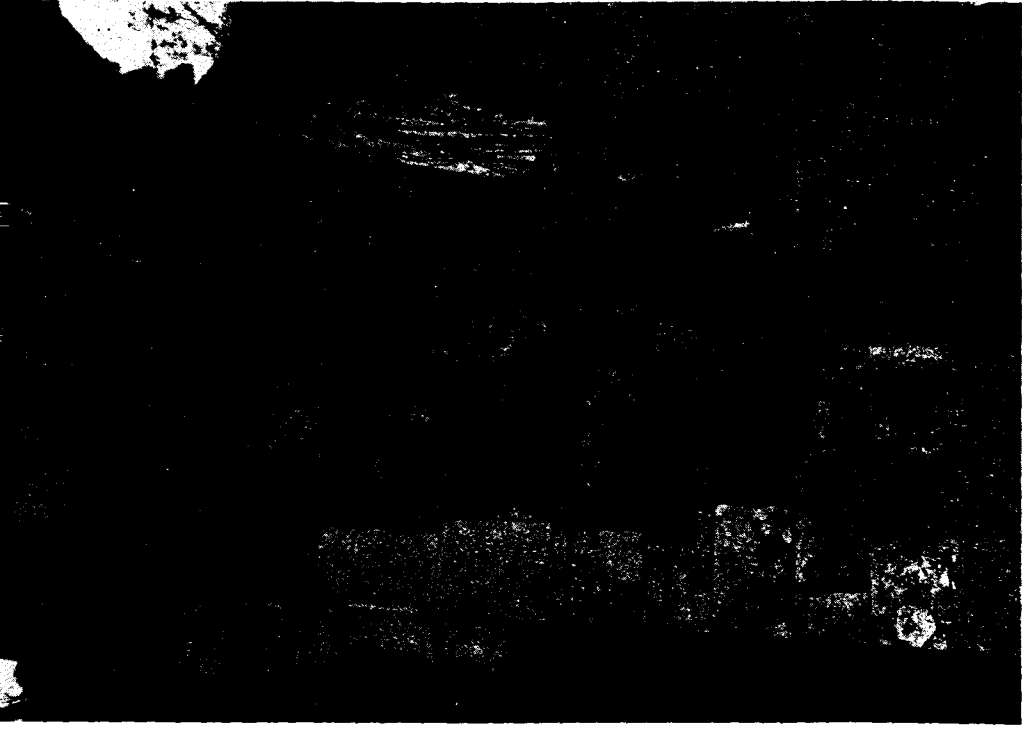
Res. 12 Cami - Harim - kuzeydoğu köşe - detay

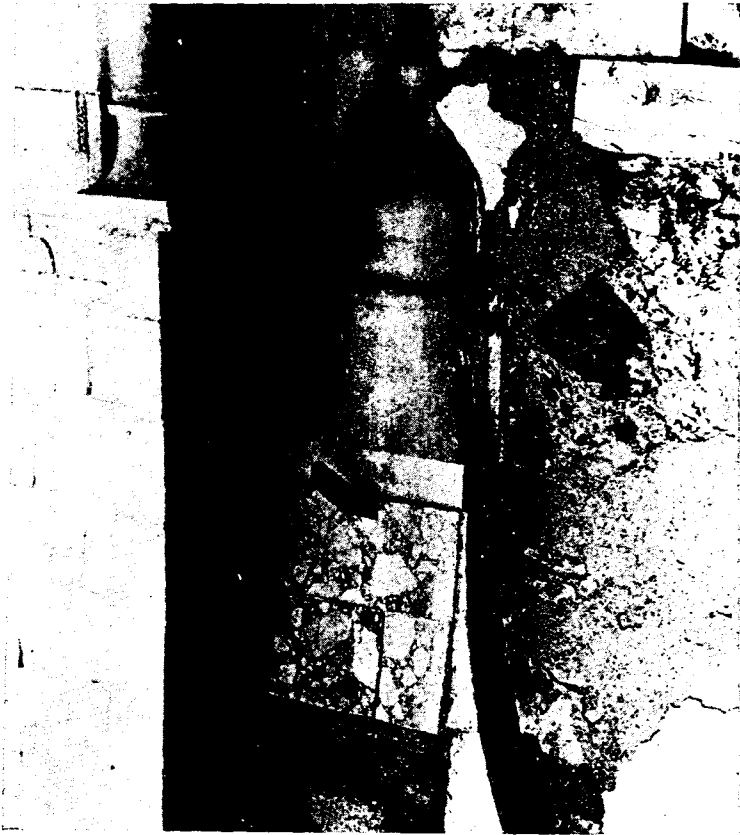
Res. 9 Cami - Son cemaat mahalli - portal

Res. 11 a - Zami - Harim - güneydoğu köşe

Res. 7 --- Cami - Son cemaat mahalli doğu duvarın
kuzey köşesi

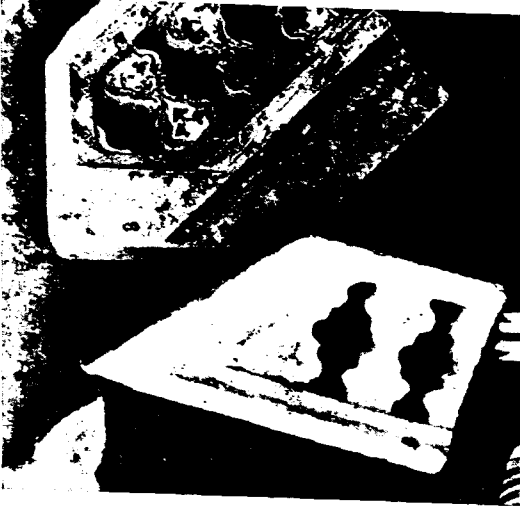
Res. 8 — Cami - Son cemaat mahalli - bingi detayı

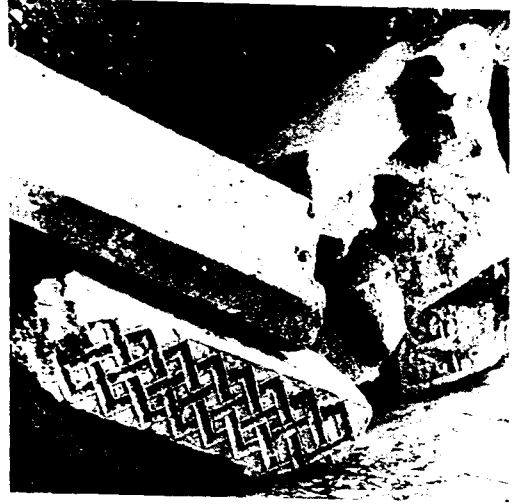
Res. 10 a --- Cami - Harim kuzeybatı köşe

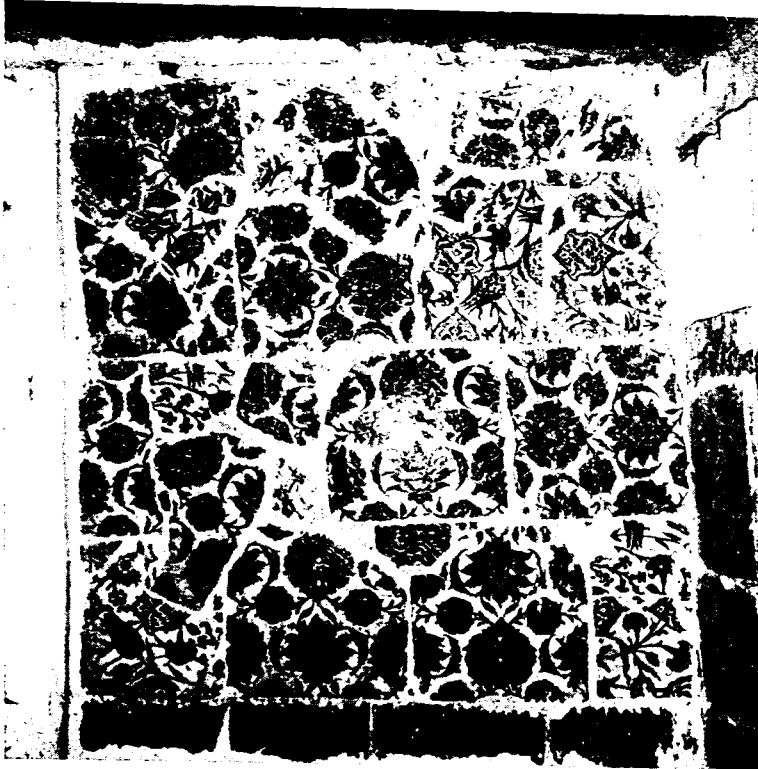
Res. 11 b - Cami - Harim - güneybatı köşe

Res. 15 — Cami - Harim - minber
korkuluk

Res. 16 — Cami - Harim - minber
detay

Res. 17 — Cami - Harim - çini, güney doğu köşe

Res. 10 b --- Cami - Harim kuzeydoğu köşe

Res. 13 - Cami - Harim - mihrap

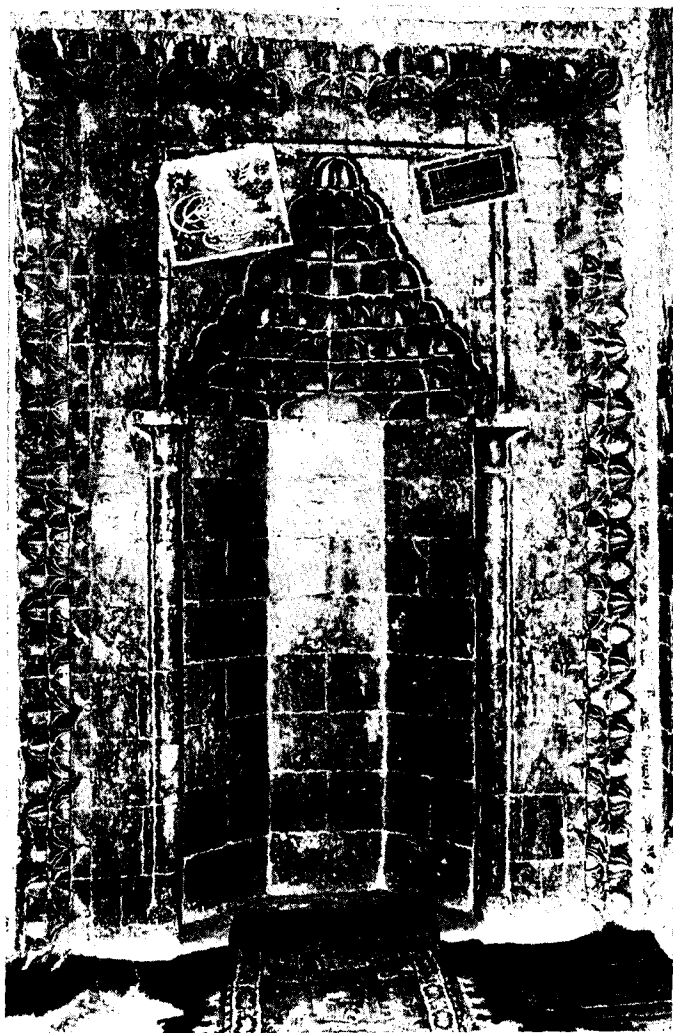
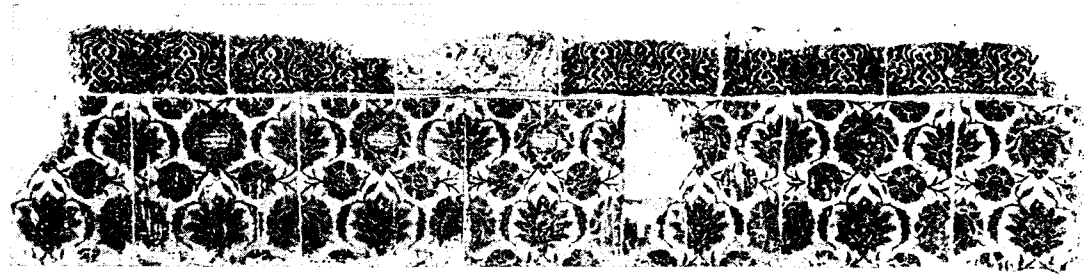

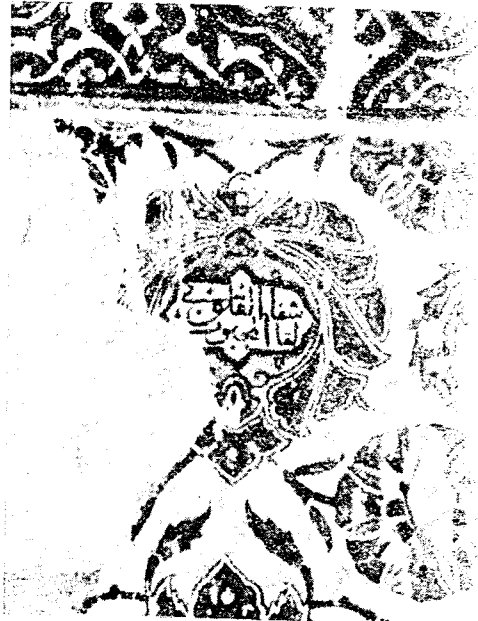
Fig. 14 — Cimi. Hacımın minaresi

Res. 18 — Cami - Harim - çini - güneybatı köşe

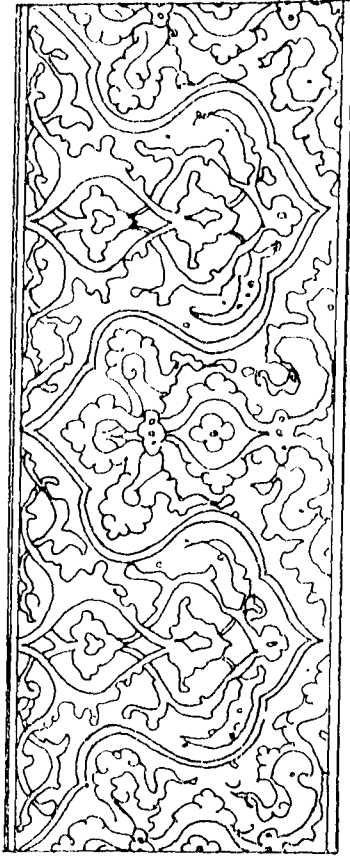
Res. 19 — Cami - Harim - çini - batı duvarı

Res. 20 a, b — Cami - Harim yazılı çiniler - detay

Levha : 3 Çini - 1 Nolu desen

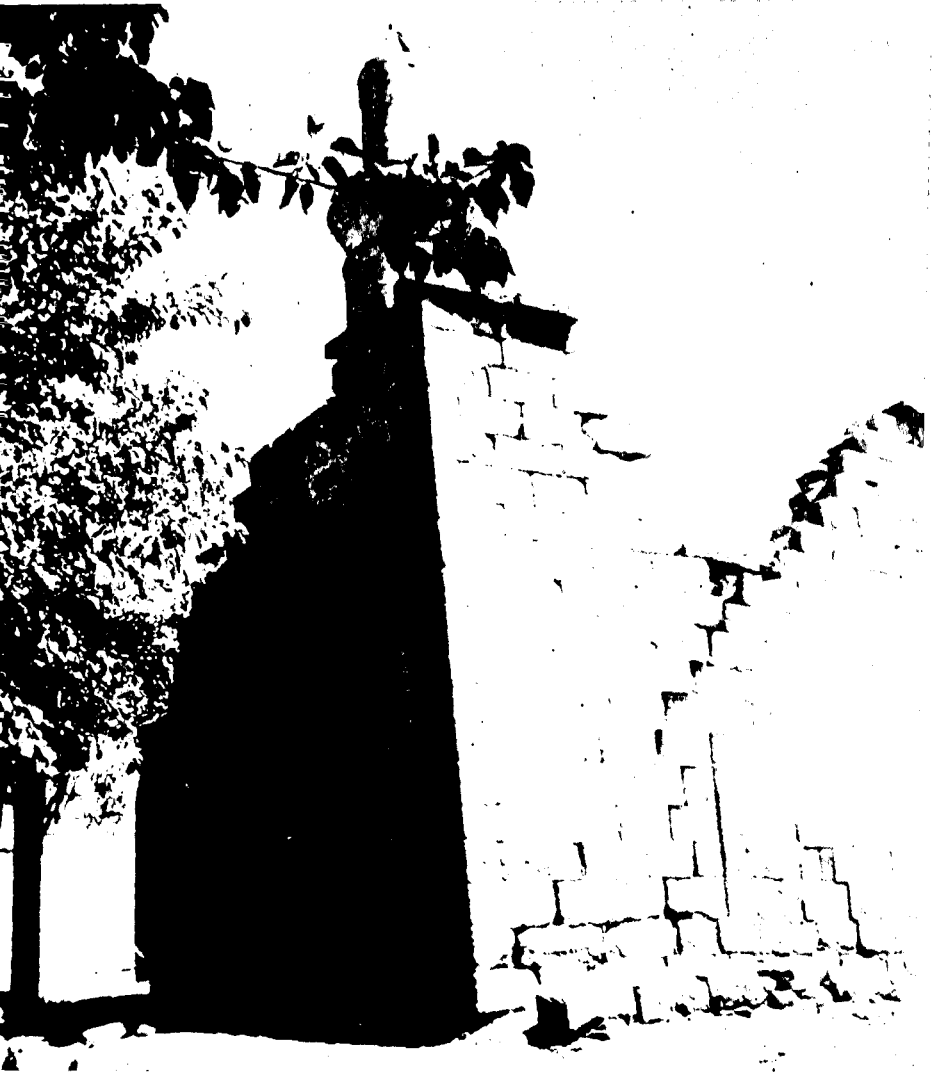
Levha : 4 Çini - 2 Nolu
desen

Levha : 5 Çini - 2 Nolu desen

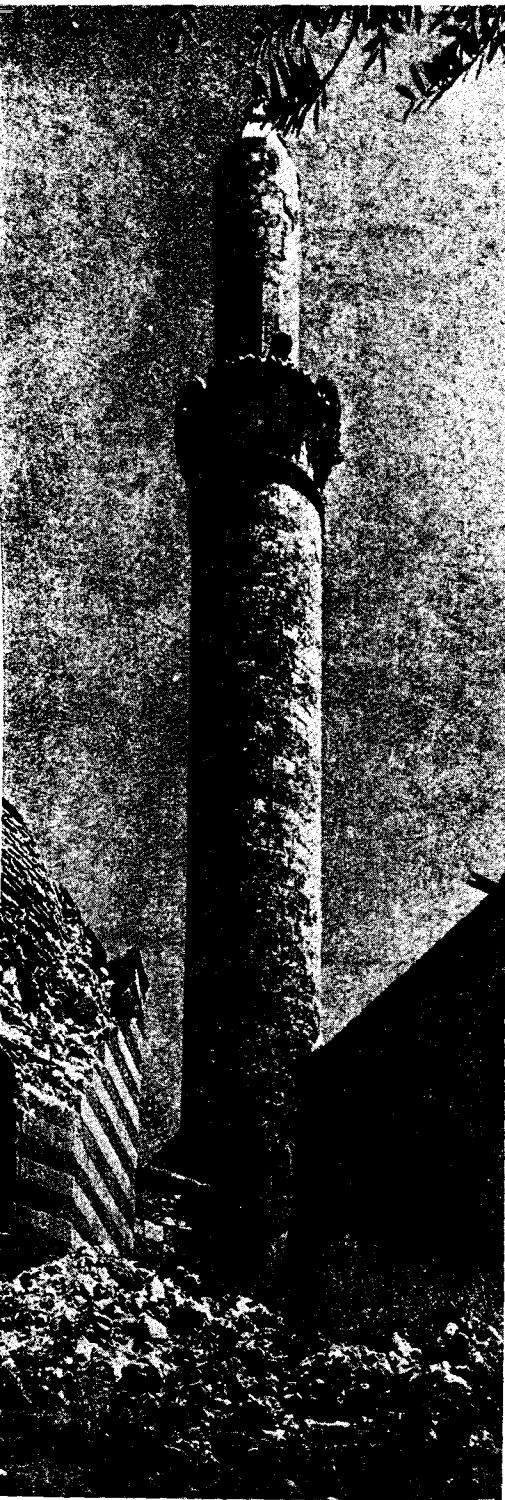
Res. 24 Cami - Batı Kanadın Kuzey Kısmı

Res. 23 Cami - Güneybatı cephe

Res. 28 10 Nolu hacim içinde kalan minarenin kürsüsü

Res. 22 — Minare

Res. 21 — Cami - Harim - Kapı

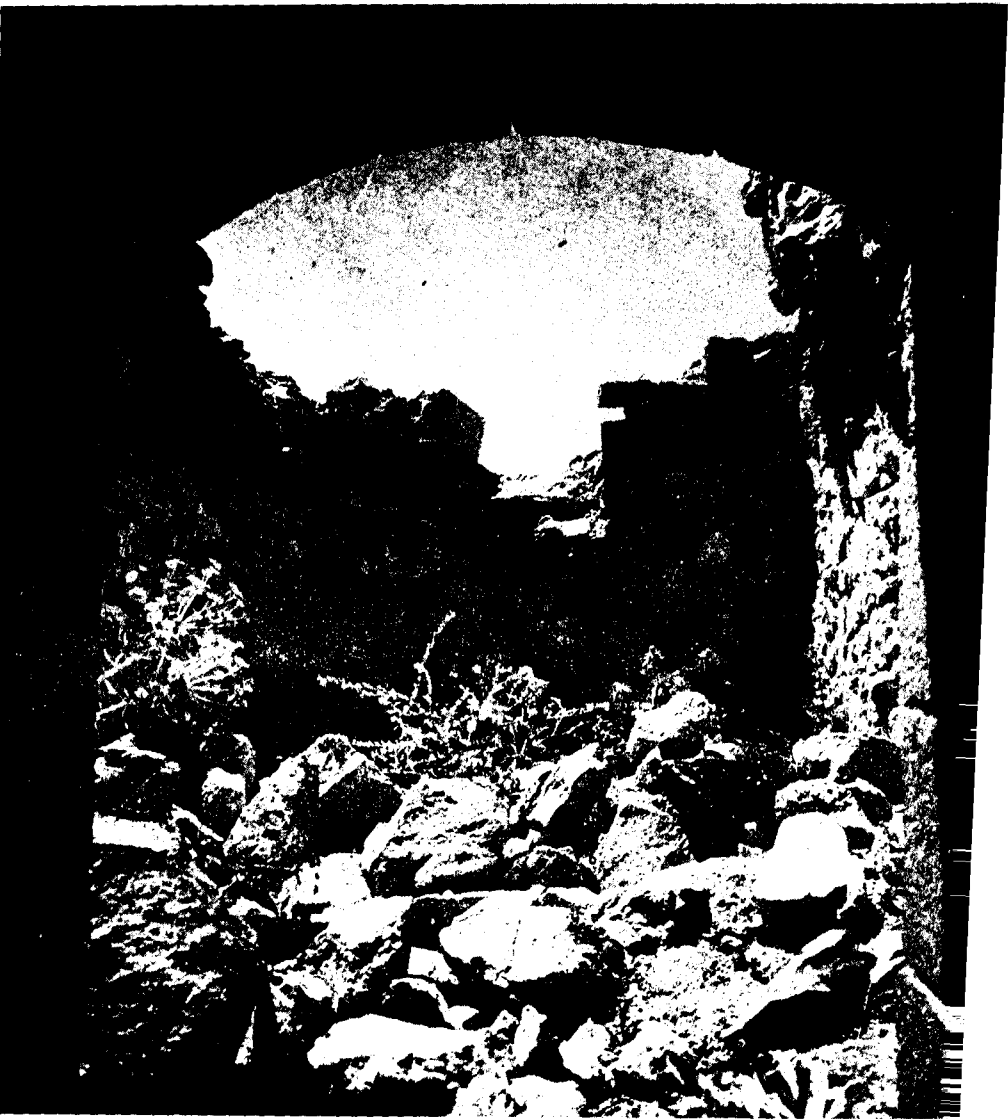

1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100.

Res. 27 — Türbe - İçten görünüş

Res. 32 : 8 Nolu hacim - güney duvarı

Res. 31 -- 6 Nolu hacim - güney duvarı

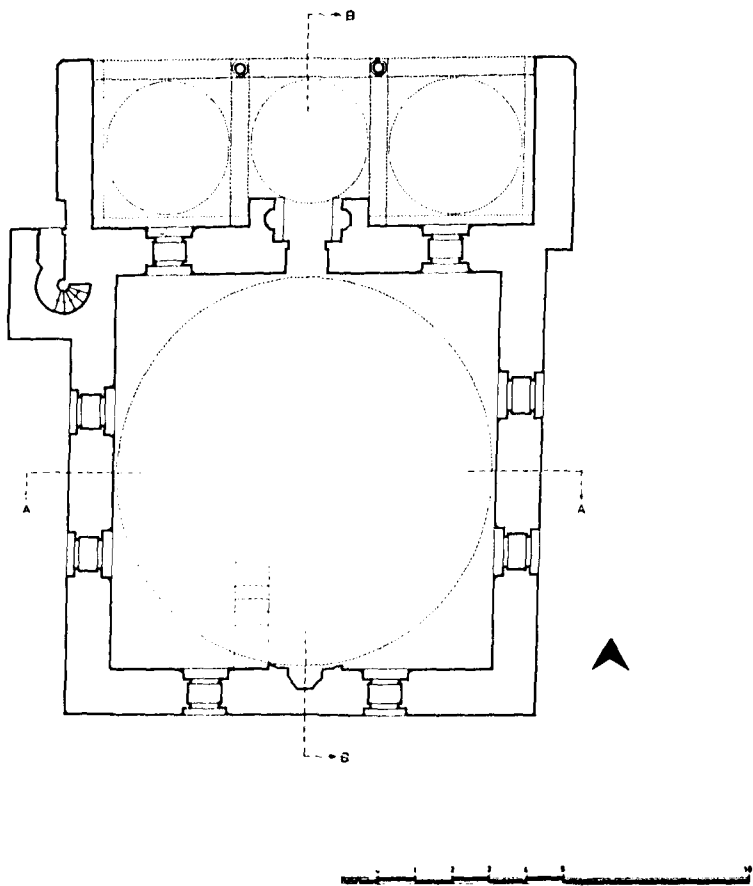
Res. 30 — 7 Nolu hacim - batı duvarı

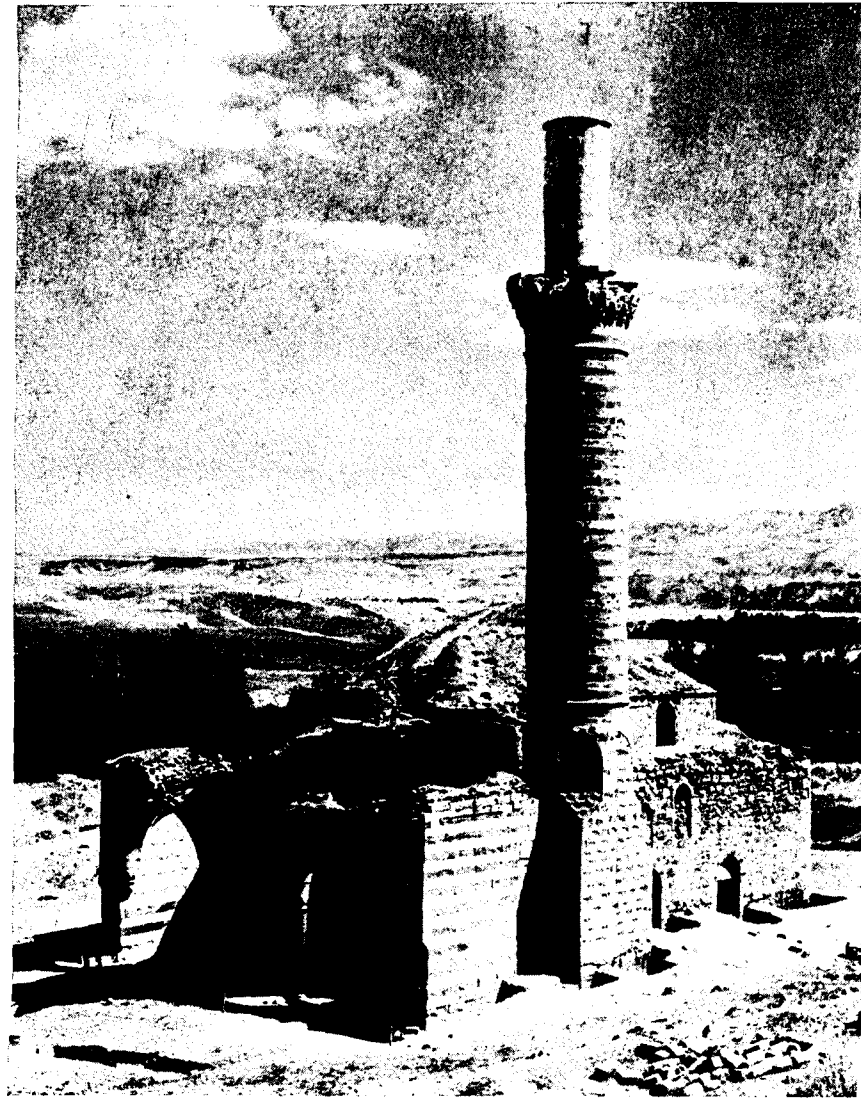
Res. 29 -- 5 Nolu hacim - batı duvarı

Res. 35 --- Pertek Çelebi Ali Camisi - batı cephe

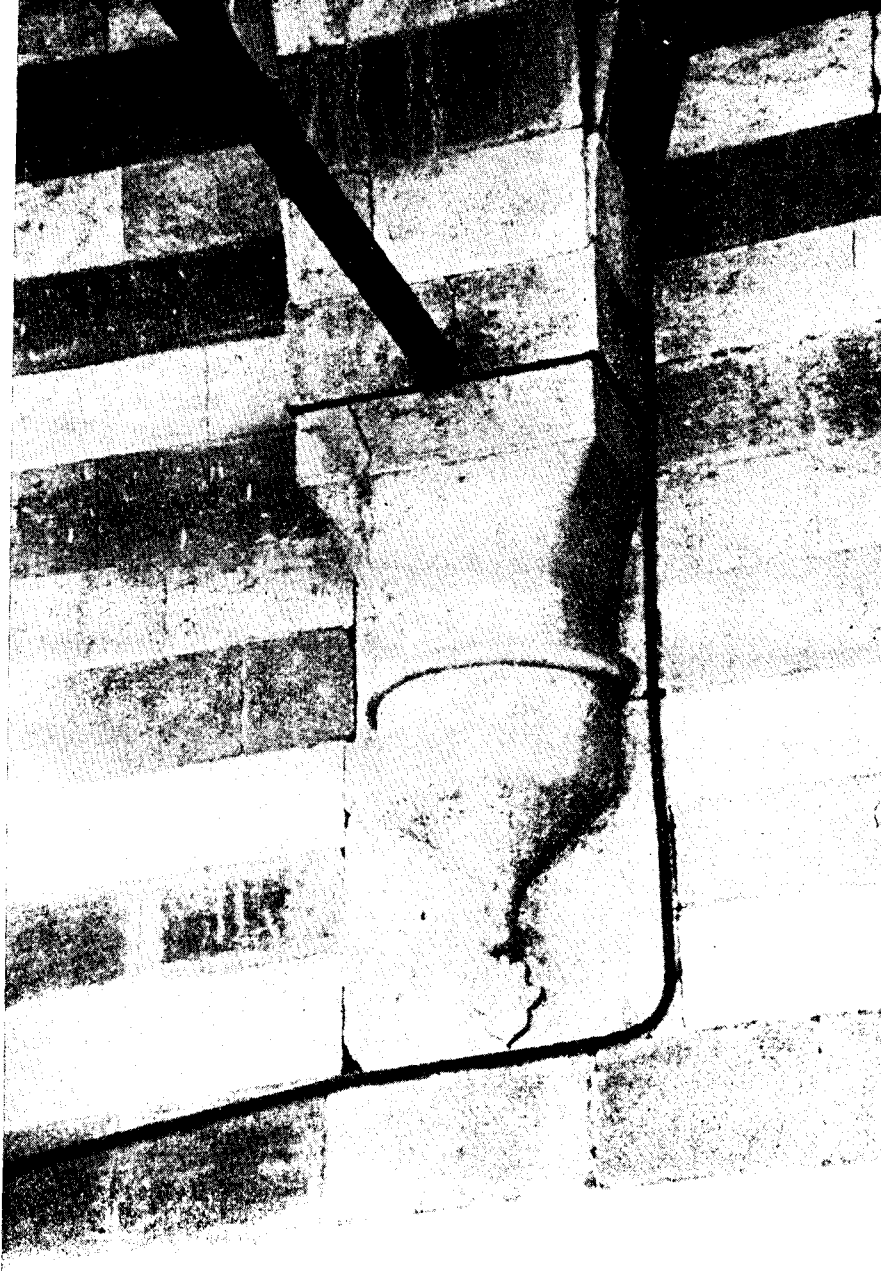
Levha : 6 — Pertek Baysungur Camisi plâni-rölöve (1966)

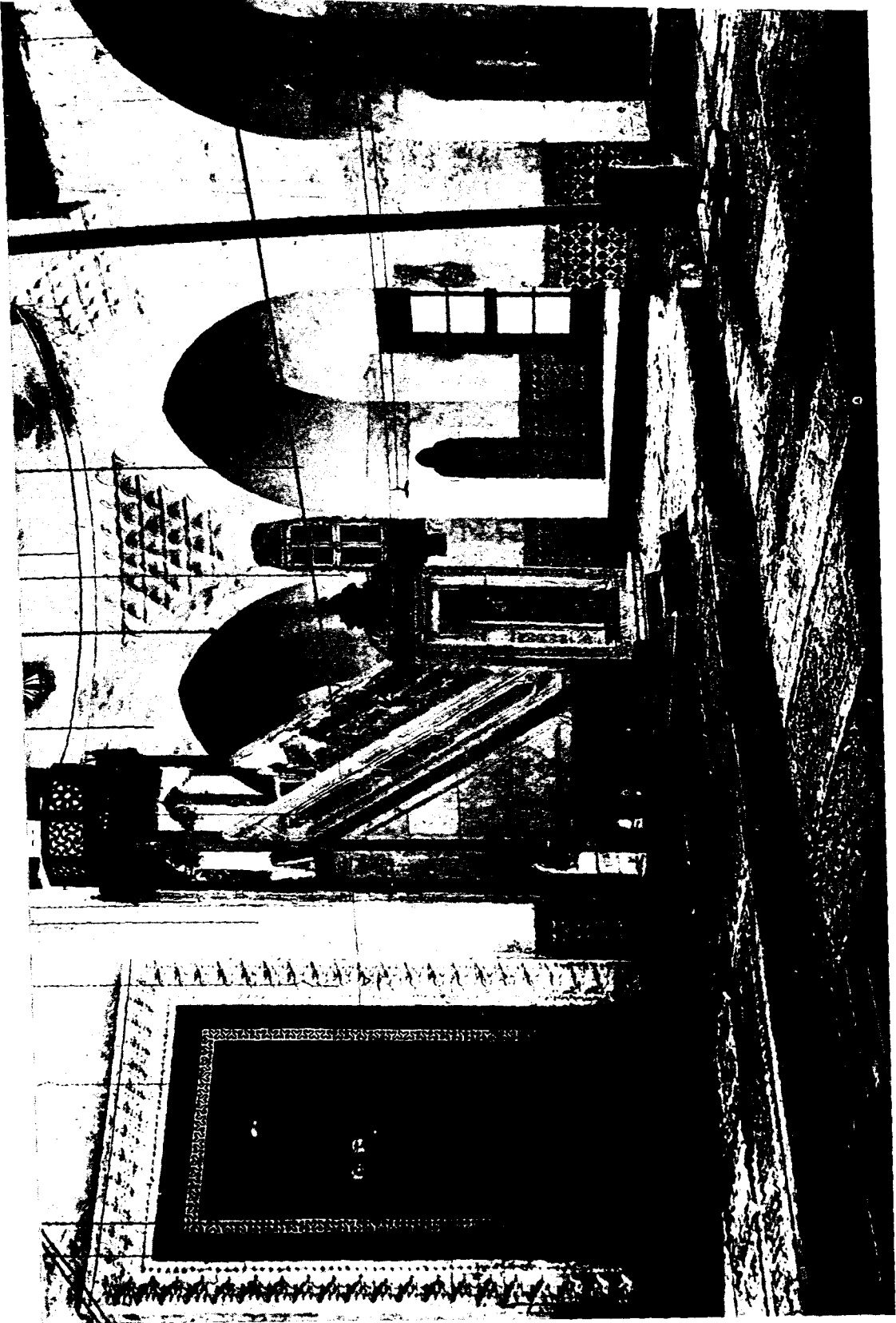

Şekil 22 - 9 Nolu ada - kuzeydoğu köşe

Res. 34 — Pertek Baysungur Camisi - kuzeybatı köşe

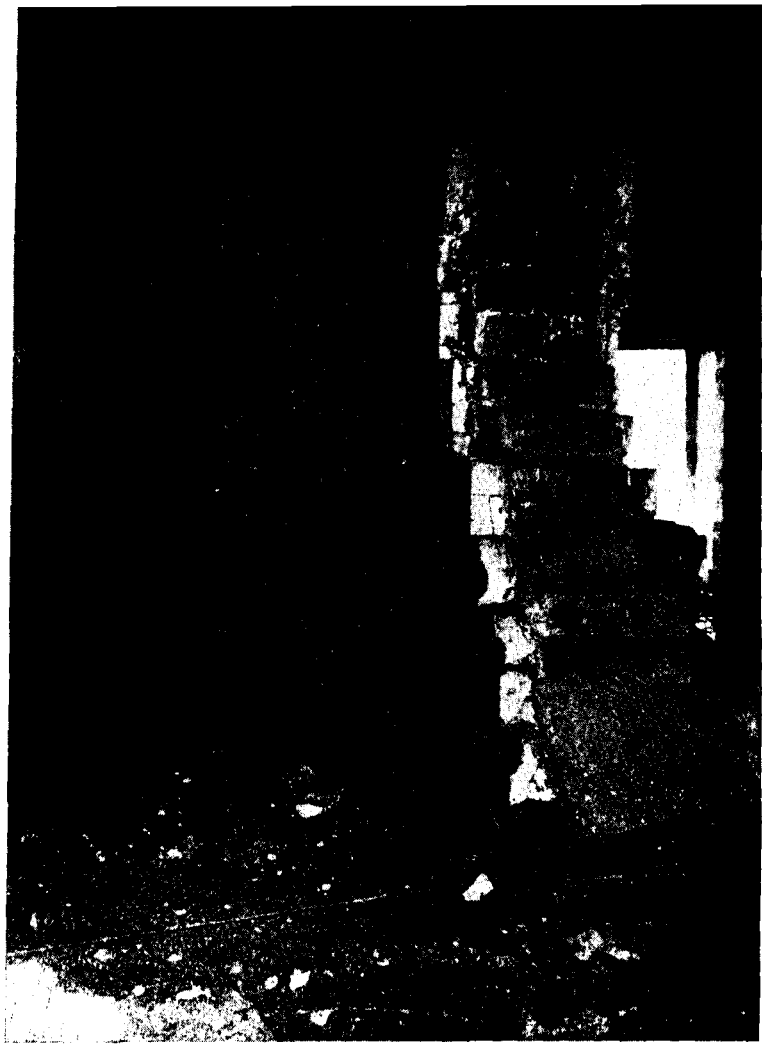

Res. 39 Diyarbakir Behram Paşa Camisi - Harfın

Res. 36 — Pertek Baysungur Camisi - kemer bingisi

- Res. 40 — Pertek Baysungur Camisi - Harim güney duvarı
Res. 41 — Adana Ulu Camisi - Harimde çini kullanılış
Res. 42 — Diyarbakır Behram Paşa Camisi - Harimden
çini detayı

